بەشی نـــۆیـــەم

* شێوازی دەوڵەتداری لە شارستانیەتی ئیسلامیدا
* بنچینەکانی دەسەڵاتی سیاسی لە دەوڵەتی ئیسلامیدا
* رواڵەتە گشتیەکانی سیستەمی سیاسی ئیسلامیی
* شێوازی دەوڵەتداری لە سەردەمی خولەفادا
* دەوڵەتی عـومــــــەر

1- بەردەوامی لە فتوحاتی ئیسلامیدا

2- بنیات نانی دەسەڵاتی حوکم

أ- خەلیفایەتی

ب- ولایەت

ج- بەیتولمال (مالیە)

د- جزیە و ئەهلی زیمە

3- گەشە پێکردنی زانستو زانیاریو بڵاوکردنەوەی زانایان

* عومەر لەبەردەم گرفتەکاندا
* دروست بوون و روخانی شارستانیەکان
* هۆی روخانی ئیمپراتۆریەتی فارس و رۆم
* هۆی شکستی شارستانیەتی فارس و رۆم

بنچینەکانی دەسەلاتی سیاسی لە دەوڵەتی ئیسلامیدا

پێغەمبەری ئیسلام (ع) هەندێ بنچینە و بناغەی پتەوی بۆ حوکم دانا، کە نەك لە ڕژێمی سیاسی شارستانیەکانی پێشو (فارس و ڕۆم) نە ئەچوو، بەڵکو لە وانیش لە پێشتر بوو، گەورەترین ویست و مەبەستی دەسەلاتی سیاسی ئیسلامی ئەوە بوو کە خۆشبەختی و خۆش گوزەرانی زۆرینەی خەڵکانی میللەتەکەی بهێنێتە دی. لەو بنچینانە:

1. بەیعەت کردن: پێغەمبەر ئەم شێوازەی بەکار دەهێنا بۆ دوو کات:

أ- بۆ کۆمەڵگەیەك کە موسوڵمان بوونایە، بەیعەتی لێ وەردەگرتن، کە گوێ ڕایەڵی خواو پێغەمبەر بن، بڕوا بە تاکی خوا، پێغەمبەرایەتی محمد، قورئان، واز هێنان لە خوڕەوشتی نەفامی پێشوو، دەست گرتن بە ڕەوشتی جوان. ئەمە لە بەیعەی یەکەم دا لەو کۆمەڵەی وەرگرت کە لە دەوری کۆبونەوە، بۆ ساڵی داهاتوو کە دوبارە کۆبونەوە، هەندێك خاڵی تری بۆ زیاد کردن، بە گوێرەی فراوانبوونی سنوورو بەرەوپێش چوونی دەعوە و زیادبونی ئەندامانیان وەکو: پشت گرتنی پێغەمبەر لە شەڕ و ئاشتی دا لە دژی دوژمنانی ئایین، گوێڕایەڵی لە چاکەدا، هەق وتن.[465]

ب - بەیعەی دووەم بۆ کاری سیاسی بوو، کە حکومەتی ئیسلامی دروست بوو، واتە بەیعەت دان بۆ هەڵبژاردنی کەسێك بۆ سەرکردایەتی و بەیعەت دان بە گوێ ڕایەڵی کردن بۆ دەسەلاتی ئیسلامی و پشت گرتنی.

2. شورا: خەلیفە دوای پێغەمبەر بە شورا هەڵدەبژێردرا، شێوازێکە کە موسوڵمانان بۆ ئەنجام دان و بڕیاردانی هەموو کارێك بۆی دەگەڕێنەوەو بیروڕای تیا دەگۆڕنەوە و دوعای خێر بۆ یەکتری دەکەن. (وشاورهم في الامر)، (وامرهم شورى بينهم).

3. ئازادی بیروڕاو ڕاگۆڕینەوە ڕادەربڕین، بەبێ ئەمە نرخ بۆ شورا نامێنێ. کەس ئەوەندەی پێغەمبەر ڕێزی ڕای بەرامبەری نەگرتووە، هەرچەندە پێویستی بە ڕای کەس نەبوو چونکە (وەحی) پاڵپشتی بوو، بەڵام جیاوازی لە نێوان کاری خۆی وەك مرۆڤێكو کاری پێغەمبەرایەتی دای دەکرد، ئەوەی خوا فێری دەکرد بە ناوی خواوە ڕای دەگەیاند، ئازادی بیروڕاو ڕاگۆڕینەوەشی سەرپشك کردبون و گوێی لە هەموو کەس دەگرت.[466]

4. دادپەروەری (عەدالەت). قورئان خاڵەکانی دادپەروەری هەموو دیاری کردبوو، موسوڵمانان لە نێو خۆیان و لە دەسەلاتی سیاسی دا جێبەجێیان دەکرد، ئایەت و فەرموودە لەو بارەیەوە زۆرە. (احب الخلق الى الله، الامام العادل).

5. کامڵی و تەواوی ڕژێمی ئیسلامی دینی و دنیایی: پێغەمبەر یەکەم دەوڵەتی لە مەدینە دروست کرد، دەسەلاتی دینی و سیاسی (دنیایی) پێکەوە گرێ داو کۆی کردنەوە، مەبەستی ئەوە بوو ئاینی ئیسلام ئاینی دنیا و، قیامەتە.

ڕواڵەتە گشتییەکانی سیستەمی سیاسی ئیسلامیی

ئیسلام بەوەی کە تەواوکەری ئاینە ئاسمانیەکانی پێش خۆیەتی و، هاتووە بۆ ڕاستکردنەوەی گەلانو میللەتانو لەڕووی بیروڕاو ڕەوشتەوە ڕاست کەرەوەی هەڵەی میللەتانە. کۆمەڵێ سیماو ڕەوشتی تایبەتی هەیە:

1.. نامەی ئیسلام جیهانیە، ناوەرۆکەکەی مرۆڤایەتیە، ئیسلام سنوری ڕەگەز و ڕەنگ و زمانی تێپەڕاندوەو، هیچ جیاوازیەك نابینێ لە نێوان تاکەکاندا و وەك یەك بۆ هەموان هاتوە (يا أيها الناس اني رسول الله اليكم

---

465. سيرة ابن هشام: ج2ص35. تأريخ الأمم الأسلامية: خضري بةط. ج1 ص79.

466. مفاهيم اسلامية حول الدين والدولة: ابوالاعلى المودودي. ص97، الكويت 1977

جميعاً)[467] (و ما ارسلناك الا رحمه للعالمين)[468] بەڵام یاسا ئەوروپییەکان دوای چەرخی (18) بە پلەی یەکەم رەگەزو و زمان و مێژووی هاوبەش دەخوێننەوە.

2ـ لە ئیسلامدا دەسەڵاتی یەکەم بۆ خواو قورئان و پێغەمبەرو سوننەتەکانییەتی، هەتا ئەمر و نەهی و بڕیاری ئەوان هەبێ، کە دەسەڵاتی بەرز و پیرۆزن و لە سەروی بڕیاری مرۆڤەوەن کە دەبێت لە ژێر سێبەری بڕیارە بەرز و پیرۆزەکاندا کاروباری دنیایی خۆیان رێك بخەن.

بەڵام لە دەستورە دانراوە زەمینیەکاندا کە تەنها بەرهەمی عەقڵ و زەینی مرۆڤە و، نرخ بۆ دەسەڵاتی باڵا دانانێ. بڕیاری چەسپاوو نەگۆڕیان نیە، هەر بۆیە ساڵانە لە گۆڕانکاری و کەمو زیادکردنو دەستکاریکردنیدان.

3ـ گونجاندن و پەیوەست کردنی بیروڕای ئیسلامی بە قیەم و رەوشتی مرۆڤەوە، واتە سستەمی سیاسی ئیسلامی پایەیەکی بەرزی بۆ رەوشتو داب و نەریتی مەردم داناوەو، جگە هەندێکی نەشیا و و نەگونجاو، ئەوانی تر رێز دەگرێ و دەیهێڵێتەوە.

4ـ یەکسانی: ئیسلام بە یەك چاو سەیری هەموو کەسێك دەکات لە دەوڵەتی ئیسلامیدا جیاوازی لە نێوان تاك و کۆدا نیە، هەر رەنگ و زمان و پلە و پایەیەکی هەبێت، بەرز لای خوا هەرئەوەیە کە خۆی دەفەرموێت (ان اکرمکم عند الله اتقاکم)[469] ، (و اذا حکمتم بین الناس ان تحکموا بالعدل)[470]

5ـ دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامی کەفالەتی ئازادی تاك مسۆگەر بکات، بە مەرجێ لە شەرع لا نەدات و بگونجێ، دەبێ سەرو ماڵو ناموسیان پارێزراو بێتو جێ و گوزەرانیا ن دابین بکات، بە گومان کاری تاوان نەدات بەسەر کەسدا، مافی هەموو کەس بپارێزێ، تاکەکان ئازاد بن لە عەقیدە و بیروباوەڕیاندا[471] . (لا اکراه فى الدين).[472]

شـێوازی دەوڵەتداری لە سەردەمی خەلیفەکانی راشدیندا

ئیسلام (چواردە) سەدە حوکمی زۆرترین خەڵکی سەر زەوی کرد. ئەم ماوە دورو درێژە بێ گومانین کە باش و خراپی تێ دەکەوێت. ئینساف نییە کە خاڵێکی لار و خراپ لەو هەموو ساڵانەدا هەڵ گۆزی و بیخەیتەڕوو هەزار و چوار سەد ساڵی پێ ناشرین بکەیت!

ئەگەر یەکێك خراپەی چواردە سەدە کۆبکاتەوە لە مێژووی نەتەوەی ئیسلامدا و بیەوێت موسوڵمانانی پێ ناشرینو تاوانبار بکات، ئەوە دەتوانێت و زۆریشی بۆ کۆدەبێتەوە. تەنها ساویلکەکانی پێ دەخەڵەتێ، بەڵام مرۆڤی ژیر با بێبڕواش بێ وەکو (ویل دیورانت) و (کارل بروکلمان) و دەیانی تر بە شکۆوە چەند بەرگی هەزار لاپەڕەییان لەسەر شارستانی و دادپەروەری سەردەمەکانی ئیسلام تۆمار کردوە، هەندێ لاوازی باس دەکەن، بەڵام بە ئینسافەوە وەك ویل دیورانت مێژوونوس و لێکۆڵەرەوەی ئەمریکی لە باسە درێژە (33) بەرگەکەیدا بە ناوی (قصة الحضارة)دا دەڵێ: (. لەگەڵ ئەوانەدا، ناچارین تەسلیمی ئەوە بین و بڵێن، کە خەلیفە سەرەتاییەکانی ئیسلام، لە ئەبوبەکرەوە هەتا مەئمون. یاسای چاك و رێك وپێکیان داناوە، کە بە ئاسانی بگونجێ بۆ ژیانی مرۆڤایەتی لە پارچەیەکی فراوانی ئەم جیهانەدا. ئەوانە لە بەڕێزترین و بە تواناترین

---

[467]. القرآن الكريم: سورة اعراف، آية 158.

[468]. القرآن الكريم: سورة انبياء، آية 107.

[469]. القرآن الكريم: سورة حجرات، آية 13.

[470]. القرآن الكريم: سورة نساء، آية 58.

[471]. الثقافة الاسلامية: د.محمد محمود ربيع، ص455. ط1، 1989 الكويت.

[472]. سورة (بقرة) آية 256.

دەسەڵاتدارانی هەموو مێژووی سەر زەوین. ئەوانە دەیان توانی هەموو شت بەرن بۆ خۆیان، یان هەموو شت کاول بکەن، وەك هێرشە دڕندەکانی تەتەر و مەغۆل و مەجەر و ئەوانەی باکوری ئەوروپا کردیان. بەڵام هیچ خراپ کاریەکیان نەکرد، جگە ئەوەندە کە باجو خەراجیان لەسەر خەڵك دانا. لە سەردەمی عومەردا کە میسر رزگار کرا، (زوبێر) وتی با هەموو زەویە بەپیتەکان دابەش بکەین بەسەر ئەو سەربازانەی رزگاریان کرد. عومەر وتی با هەر بە دەست میللەتەوە بێت و بەرهەم بدات. لە سەردەمی خولەفای راشدین دا زەوی دابەش کرا دەوڵەت تۆمارگەکانی خۆی پاراست، رێگاوبانێکی زۆر کرایەوە، جۆگە ئاودێریەکان چاك کران، پردو بەنداوی گەورە دروست کران بۆ گلدانەوە و بەربەست کردنی ئاوو لافاوی روبارەکان بۆ کشتوکاڵ.

عێراق پێش فەتحی ئیسلامی بیابانێکی روت و قوت و ووشك بوو، دوای فەتح بوو بە باخ و باخات و شینایی فراوان، زۆر لە خاکی فەلەستین پێش فەتح لم و چەو و بەرد و چۆڵ بوو، پاشان گۆڕا بە خاکی بە پیت و بەرەکەت و دەوڵەمەند و قەرەباڵغ و پڕ لە خەڵك، حکومەتی ئیسلام سودی لە شارەزا و بەهێز و پسپۆڕەکانی وەرگرت، میللەتانیان ئەمین کردەوە و ژیانی ئارامیان بۆ رەخساندن و هانیان دان بەرهەمی دەستی خۆیان بچننەوە، باری رەخساند بۆ خاوەن داهێنانەکان و خێروخۆشیان بڵاوکردەوە، بۆ ماوەی شەش سەدە میللەتانیان لە بەستەڵەك و نەهامەتی پێشو رزگار کرد، هیچ سەردەمێك ئەو میللەتانە ئەوەندە خێروخۆشی و ئاوەدانی وایان نەدیبوو، ئەمەش بە هاندان و یارمەتیدان و دەست گیرۆیی کردن بوو، زانست بڵاوەی کرد و گەشایەوە، زانست و ئەدەب و فەلسەفە و کارە هونەریەکان پێش کەوتن بە جۆرێك کە ئاسیای رۆژئاوا بۆ ماوەی پێنج سەدە، پێشکەوتوترین هەرێمەکانی جیهان بوو لە رووی شارستانیەوە.[473]

ئەوانەن فەیلەسوفی شارەزا و بە ئەمەك کە لە بەرامبەر راستیەکاندا بە شانازیەوە وەستاون و چەند بەرگیان لە مێژوویان هۆنیوەتەوە.

مێژووی موسوڵمانان ئەو ژیانەیە کە رایان بواردوە، ئەو روداوانەیە کە دروستیان کردوە، بە تاك بێ یان بە کۆمەڵ، دەوڵەت بێ یان حکومەت، حاکم بێ یان مەحکوم.

ئەو چواردە سەدەیەی مێژووی ئیسلام، خێر و شەڕ و هەڵە وپێکان و تاریك و رونی تیایە. تیایەتی پیاو شەرم دەکات باسی بکات، لاپەڕەی سپی وایشی تیایە کە سەربەرز دەکاتەوە، غیرەت دەهێنێتەجۆش، روداوی وای تیایە کە مرۆڤ ناتوانێ خۆی بگرێ و نەگری و موی راست نەبێتەوە. لە هەمان کاتدا لاوازی و سەری نەوی و ترس و بیم و گوێ پێنەدانیشی تیایە. ئا ئەم ژیانەی ئەمرۆ گەلانی موسوڵمانانی جیهانی تێ کەوتوە و توشیان هاتوە، لاپەڕەیەکی رەش و تاریك و نزمیە و مێژوش شایەتە. موسوڵمانانیش مرۆڤن وەك هەموو مرۆڤێکی تر، چاك دەکەن و خراپ دەکەن، راست دەکەن و هەڵە دەکەن، لا دەدەن و دێنەوە سەر رێ، لاواز دەبن و بەهێز دەبن.

توندوتۆڵی خەڵك بە ئیسلامەوە مێژویانە. گەر لاواز بون، ئەوا مێژویان لاواز بوە. مێژوی ئیسلام هەموی هی موسوڵمانانە، بە چاك و خراپ و بەهێز و لاوازیانەوە.

ئەگەر یەکێك دەستی دایە قەڵەم، وەفا بۆ قەڵەم وایە کە لەسەر چاك و خراپ بنوسێ و بە تەنها هیچیانی لێ هەڵنەبژێرێ، دەبێ هەردووکیان باس بکاتو هەڵبسەنگێنرێ و شی بکرێنەوە، هەموو مێژووی موسوڵمانان پیرۆز نیە و مەقبول نیە، هەروەکو چۆن هەموو کردەوەکانی مرۆڤێك پیرۆز و وەرگیراو نیە!

سەردەمی خولەفای راشدین، زێڕینترین سەردەمەکانی ئیسلامە. فتوحات، بڵاوبونەوەیەکی فراوانی بە خۆیەوە بینی، لە کەمترین ماوەدا زۆرترین خاك و، گەلانی ناوچەکەیان گێڕایەوە ژێر سایەی ئیسلام، لەبەرئەوە بە پیرۆزترین قۆناغەکانی حوکمی ئیسلامی دادەنرێت، ئەوەی ئەنجامیان دا، نمونەی ئاوێنەیەکی بەرز و پاکە بۆ

[473]. قصة الحضارة – ول ديورانت – ج13ص275.

نەوەکانی دوای خۆیان. پێشەنگن بۆ موسوڵمانان هەتا زەوی لە خولانەوە دابێت!

خولەفای راشدین (30) ساڵ حوکمیان کرد[474]، ئەوەندەیان تیا ئەنجام دا، کە زۆرتر لە کاری موعجیزەو ئەفسانە دەچێت.

ئەبوبەکر دوو ساڵ و هەشت مانگ و سێ رۆژ حوکمیکرد.

عومــــەر دە ساڵ و شەش مانگ و نیو بوو.

عوسمان دوانزە ساڵ و دە رۆژ بوو.

عەلی کوڕی ئەبی تالب پێنج ساڵ بوو.

بە ماوەی هەموویانەوە پێشبینی فەرمودەکەی پێغەمبەریان هێنایە دی کە فەرموی (الخلفاء بعدی ثلاثون سنة، ثم تکون ملکاً.) واتە: (خەلیفایەتی جێنیشینی دوای من سی ساڵە و پاشان دەبێتە پاشایەتی.) یان لە جێیەکی تردا فەرموی (خلافة النبوة ثلاثون سنة ثم یؤتی الله الملك او ملكة من یشاء.)[475]

ئەوە بوو رێك وا دەرچوو، بەڵكو دوای خولەفا دەسەڵات کەوتە دەست (بەنی ئومەییە) و بە زۆر پچڕاندیان بۆ خۆیان و، پایەتەختیان لە مەدینەوە گواستەوە بۆ (دیمەشق)، وە سستەمی شورا کە ئایەتی لەسەر بوو، گۆڕیان بۆ پشتاوپشت بەڵکو لە باوکەوە دەمایەوە بۆ کوڕ و برا. دوای سی ساڵەکە (معاویەی کوڕی ئەبی سوفیان) بویە پاشا. وەك خۆی هەموو جارێك دەیگوت: (أنا أخر الخلفاء واول الملوك)[476].

ئەوەی لەو سی ساڵە دا کرا مێژونوسان و لێکۆڵەروان دەستەوسانن لەبەردەمیدا. دوو ئیمپراتۆریەتی زلهێزی جیهانی ئەو کاتەیان بە چۆکا هێنا. دەوڵەتی ئیسلامی سوپایەکی جەربەزەی هەبوو، سوار چاکێکی شارەزا بوون، فارس و رۆم نەیدەگرتنەوە، هیچ کەس بەرگەی ناڵە و نرکە و نەعرەتە و دەنگ وهەرای نەدەگرتن. هاتوچۆی خێرا و جوڵە سەیرەکانیان، بەرامبەرەکانی هێنا بویە لەرزە و گەشکەو حەشۆکە، زۆرجار حەزیان دەکرد، لە دورەوە سەیری جوڵەو بزاوتی موسوڵمانان بکەن. سوپای ئیسلامیش زۆر تامەزروی ئەوە بوون دابەزنە مەیدانی جەنگ و، خۆیان بۆ بێبڕواکان بنوێنن و، دڵسۆزیان بۆ خوا دەربخەن. کارەکانیان خێرا بوو، زەوی لە ژێر قاچیاندا دەهاتەوە یەك. ساڵی 635 زاینی دیمەشق و ساڵی 636 ئەنتاکیە و ساڵی 638 شاری قودس رزگار کرا، هێشتا ساڵی640 نەهاتبوو، کە هەموو شام ئازاد کرا، کە گەیشتە 640 ئمپراتۆریەتی فارس روخا و، وڵاتی میسریش ئازاد کرا، بەتریارکی قودس (سفرو نیوس) وتی کلیل نادەم هەتا خەلیفەتان نەیەت، عومەر هات، سادەیی پێوە دیار بوو، ئەوە فەخرتر بوو لە فەخامەت و گەورەیی و دەست و پێوەند، کیسەیەك خورما و دۆڵیانێك ئاوی پێ بوو، کە خالید و ئەبوعوبەیدە چوونە پێشوازی، تورە بوو کە جل و بەرگە سەیرەکان و، گوڵنك و شاخ شاخە و کورتان و زینی عەجایەبی وڵاخە رازاوەکانی بینین! مشتێ قوڕ و خۆڵی بۆ هەڵدان. وتی: ئا بەم جۆرە پێشوازیم لێ دەکەن. بەڵام کە قسەی لەگەڵ (سفرونیوس) کرد، پڕ بوو لە لوتف و موجامەلەی شیرین، جگە جزیەیەکی زۆر کەم، هیچی لەسەر ئەو هێزە شکاوە فەرز نەکرد. ئەمینی کردن کە کەنیسەکانیان پارێزراوە و ناڕوخێ و، داگیر ناکرێ، بێ ترس بەندایەتی خۆتان بکەن، مێژوونووسە گاورەکان دەڵێن: لەگەڵ بەتریارکی قودس دا بە شاردا گەڕان، دە رۆژ مایەوە، جێگەی مزگەوتێکی دۆزیەوە، پاشتر بە ناوی خۆیەوە ناونرا. خەڵکی مەدینە ترسان عومەر قودس بکاتە پایتەخت و نەگەڕێتەوە! کە عومەر هەستی کرد، دەست بەجێ خۆی پێچایەوە و گەڕایەوە پایتەختە بچکۆلەکەی ناو بیابان. عومەر نەیدە هێشت عەرەبەکان کۆچ بکەن بۆ

---

474 . فتوح الاسلام: ابن حزم. ص353.

475 . رواه ابوداود في سننه، رقم الحديث (4646). رواه الترمذي في سننه، رقم الحديث (2326).

476 . الخلفاء الراشدون بين الاستخلاف والاستشهاد: د.صلاح عبدالفتاح الخالیدي. ص294. دارالقلم، دمشق1995

دەرەوەی نیوەدورگە و زەوی بکڕن. لەگەڵ ئەوەشدا هەتا ساڵی 642 زاینی نیو ملیون کەس لە نیوەدورگەوە کۆچیان کرد بۆ دەرەوە، عومەر حەزی دەکرد لە دەرەوەی نیوە دورگە کۆمەڵێك سەباز هەبێت، دەوڵەت یارمەتیان بۆ بنێرێ و پێویستیان دابین بکات، ڕەوشتی سەربازی خۆیان بپارێزن. بەڵام دوای مردنی پشت گوێ خرا، عومەر 1\5 ی داهاتی لە سوپادا خەرج دەکرد.[477]

ئەبوبەکر لەسەر ڕێ و ڕەسمی پێغەمبەر دەچوو بەڕێوە و، وەسیەتەکانی ئەوی جێبەجێ دەکرد، بەڵام خەلیفە عومەر برەوی دایە دەقەکانی ئەوان و بەشێوەیەکی پێشکەوتوتر کاری کرد کە لەگەڵ واقعی سەردەمەکەیدا و فراوانی سنورەکەیدا بگونجێ، مەبەستەکانی ئەوانی دابەش کرد و بەڕێوەبەرایەتی تری لێ جیا کردەوە.

دەوڵەتی عومەر

لە نێو خولەفای راشدین دا خەلیفە عومەر زۆرترین ماوەی حوکمی برد و، گەورەترین کاری تیا ئەنجام دا دەوڵەتێکی یاسای پڕ لە دام ودەزگای پێك هێنا کە دۆست و دوژمن باسی دەکەن. خەلیفە عومەر کارەکانی کرد بوو بە سێ بەشەوە بەم جۆرە:

1- **بەردەوامی لە فتوحاتی ئیسلامیدا:**

أ – بەرەی جەنگی فارس، کە پاشان کردیە حەوت بەرەی جەنگی، بەرەو قارەی ئاسیا.

ب– بەرەی جەنگی رۆم، بەرەو قارەی ئەوروپا.

ج– بەرەی جەنگی میسر بەرەو قارەی ئەفریقیا.

ئەم بەرانەی بە گەرمی ئیدامە دەدا و، دەسەڵاتێکی تەواوی کردبوو بەسەریاندا و سەرپەرشتی هەموویانی دەکرد، نامەو نوێنەر بە گەرم و گوڕی لە هێنان وبردنی هەواڵ دا بوو، بەردەوام خەریکی ناردنی یارمەتی و داڕشتنی نەخشە و دابەش کردنیان بوو، کەموکورتی لایەکی بەوی تر پڕدەکردەوە، پارسەنگی تەواویانی راگیر کرد بوو، هەمیشە لە هەر سێ بەرە کەدا بە گەرمی جەنگ هەبوو. دوو ئیمپراتۆریەتی زلهێزی جیهانی ئەو کاتەی (فارس و رۆم)ی شپرزە کردبوو.

2- **دامەزراندنی سیستەمی دەسەڵات:**

ڕێکخستنی کاروباری دەوڵەت و میللەت، سیاسەتی کارکردن و تەگبیر، هەر لەخۆوە دروست نابێت. بەڵکو پێویستی ژیان و گوزەران، ئەو جۆرە شێوازی سیاسەت و بەڕێوەبردن و ڕێکخستنانە دەهێنێتە بەرهەم، هەر کات ئیشێك هاتە پێشێ، دەبێ سیاسەتێکی بۆ ڕێك بخرێت بۆ راپەڕاندنی، ئەو دەوڵەتداریەی لە سەردەمی عومەردا گوڕێکی بەهێزتری پێ درا لە پڕ پەیدا نەبوو، بەڵکو لە پێویستاتی رۆژ و هاتنە پێشی روداوەکانەوە، وەبەرهەم هات کە لەسەر ئەم بناغەیە بەڕێوە دەچوو:

أ – خەلیفایەتی: یەکەم کەس کە ناونرا خەلیفە ئەبوبەکر بوو دوای پرس وڕا بە سەحابە و ئەهلی (حەل و عەقد) بڕیاری دەدا. بەڵام عومەر شتی نوێ تری داهێنا. کار و سنوری دەست رۆیشتنی خەلیفەی دیاری کرد، چۆنیەتی پەیوەندی نێوان خەلیفە و ڕەعیەی ڕێکخست، کە ئەوانەشی لە سیرە و سونەتی پێغەمبەر و ئەبوبەکرەوە وەرگرتبوو، گرنگترین ئەو دەسەڵات و یاسایانە ئەمانە بوون:[478]

خەلیفە سوڵتەی دینی و دنیایی بە دەستەوە بوو، واتە ئەمارە و ئیمامەی کۆکردبویەوە.

سوڵتەی خەلیفە لە گەل و ئومەی ئیسلامیەوە وەردەگیرێ، چونکە نوێنەریانە، لەبەرئەوە پێویستە میللەت لە

---

[477]. قصة الحضارة: ول ديورانت، ترجمة محمد بدران. ج13ص76–80. الادارة الثقافة في جامعة الدول العربية.

[478]. بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە کتێبی: كتاب الدولة الاموية " د.يوسف العش. ص7. مطبعة جامعة، دمشق.

خەلیفە رازی بن، ئەوسا بەیعەتی بدەنێ. پێویستە میللەت هەڵەی خەلیفە دیاری بکات و ئاگاداری بکاتەوە، خەلیفەش پرس وڕا و مشوەرە بە میللەت بکات.

خەلیفایەتی پشتاوپشت نییە، بەڵکو ساڵح ترین و گونجاوترین و چاکترین و لەبارترین کەس بۆ بەرژەوەندی دین و میللەت، ئەوە دەکرێتە خەلیفە.

ب- ولایــەت: عومەر یاسای ولایەت (ئەمارەت)ی داهێنا بۆ سەرپەرشتی کردنی هەرێمەکان، بەڵام ئەبوبەکر ئەو کارەی بەو سەرکردانە دەسپارد کە هەرێمەکانیان فەتح دەکرد، هەر ئەوان سەرپەرشتی ناوچەکەیان دەکرد و کاروبارییان رێك دەخست.

عومەر دەوڵەتی ئیسلامی دابەش کرد، سەرپەرشتیاری ناوچەکانی ناونا (ئەمیر) پاشان کردیە (والی) پاشتر کردیە (عامل). یەکەم کەس کە ناوی (ئەمیر)ی نا (مغیرەی کوڕی شعبە) بوو، کە سەردەمێك والی (کوفە) بوو، یەکەم کەس کە خەلیفەی ناونا (ئەمیرولموئمنین) ئەبوموسای ئەشعەری بوو کە نامەیەکی بۆخەلیفە عومەر نووسی و ناوی نابوو (امیر المؤمنین) ئیتر لەوێوە وشەی امیر المؤمنین داهات.

لە سەرەتاوە (ئەمیر) یان (والی) دەسەڵاتی خەلیفەی هەبوو، واتە هەر سێ دەسەڵاتەکەی هەبوو، (تەشریعی) و (تەنفیزی) (قەزایی).بەڵام خەلیفە عومەر ئەو سیانەی لەیەك جوێ کردەوە. تەنها دەسەڵاتی تەنفیزی و ئیمامەتی نوێژی مزگەوتی دا بە ئەمیر، سوڵتەی قەزایی لێ سەندەوەو، قازی تایبەتی دانا بۆ هەرێمەکان، پاشان باج و خەراجیشی لێ جیا کردەوە و فەرمانبەرێکی تایبەتی دانا بۆ وەرگرتنی.

والی و قازی و فەرمانبەرەکان لە دەوڵەتی عومەردا، دەبوایە مەرجەع و گەڕانەوەیان خەلیفە بوایە. هەر ئەو دای ئەنان ولایدەبردن، ئەم یاسایە هەتا دوا خەلیفەی راشدین بەردەوام بوو، ئەم رژێمە عومەریە، چاکە و ئیجابیاتی هەردوو رژێمە ناسراوەکانی کۆکردبویەوە کە ولاتانی ئەمڕۆ کاریان پێ دەکەن، واتە حکومەتی عومەر ئیجابیاتی هەردوو رژێمی (مرکزی) و (لامرکزی) تیابوو.

عومەر ئەو شێوازە نوێیەی داهێنا، هەتا هەندێ دەسەڵاتی والی بگێرێتەوە و ستەمی پێ نەکات، لە هەمان کاتدا هەندێ سەربەخۆیی لە سنوری خۆی دا بداتێ و تەنها هەر شتی بەسەردا فەرز نەکرێ، بەو کارە یەکێتی سیاسی و سەربازی و کۆمەڵایەتی وڵات دەپارێزێ.

عومەر وڵاتی کردە، چوار ولایەت، بۆ هەر ولایەتێك ئەمیرێك عامل -والی یەکی دانا، راستەوخۆ پرسیان بە خەلیفە دەکرد. عومەر وتارێکیدا فەرموی: (ئەی خەڵکینە، سوێند بە خوا من عامل نانێرم لێتان بدات، دارکاریتان بکات، باج و خەراجتان لێ بسەنن، من دەیان نێرم هەتا ئاین و سوننەتتان فێر بکەن، هەر کەس جگە لەمانەی کرد، خەبەرم بدەنێ، بەو کەسەی گیانی عومەری بە دەستە، تۆڵەی لێ دەکەمەوە.)

کە خەڵکی هەرێمەکان دەهاتن بۆ حەج - عومەر حەجی کردبوە جێی وتوێژ و کۆبونەوەی والیەکان و ئەوانەی شکات و داواکاریان هەیە، عومەر لێ ی دەپرسین ئەمیرەکەتان چۆنە.؟ لەگەڵ لاوازتان دادەنیشێ و گوێیان لێ دەگرێ.؟[479]

ئەگەر عاملێکی دابنایە بە والی هەرێمێك، پەیمان نامەی (تعهد)ی پێ پڕدەکردەوە، کە راستگۆو دادپەروەر بێت، هەتا کۆمەڵێك لە موهاجرین و ئەنسار بۆیان مۆر نەکردایە، نەیدەکردە والی. مەرجی بۆیان ئەوە بوو: سواری کەر ببێت، خۆی بەشت نەزانێت، زۆر نەخوات، خۆش خۆر نەبێت، نەرم لەبەر نەکات، دەرگا بۆ ئەوانە بکاتەوە کە پێویستیان هەیە، تەنانەت ساڵێك پێش وەفاتی فەرموی: (ئەگەر مام، ساڵێکی تر دەچم بۆ بەدواداچوون و گەڕان بەسەر ویلایەت و هەرێمەکاندا، من دەزانم خەڵکانێك هەیە پێویستیان بە رۆیشتنی خۆم

[479]. تأريخ الطبري: ابن جرير الطبري. ج5ص20.

هەیە. بە خۆم نەبێت کاریان جێبەجێ نابێت، دەزانم عاملەکانم پێم ناگەیەنن! دەچم بۆ شام، بۆ جزیرە کوردستان، بۆ میسر، بۆ کوفە، بۆ بەسرە. هەر یەکە دوو مانگ دەمێنمەوە، چاکترین حولە ئا ئەو متابعە کردن و گەڕانەیە.)

میللەتان، گەل و هۆزە کورد و فارس و بلوچ و ئازەر و ئەرمەن و تورك و ئالانی و قبتیەکان، ئەو قسانەیان دەبیست، رەفتار و کردەوەکانیشیان دەبینی، بەراوردیان دەکرد و رایان دەگۆڕا، بە تایبەت کە ستەمی سەختی فارس و رۆمیان بینی بوو[480] ، ئەو گەل و هۆزانەی پێشتر خاوەنی هیچ نەبون، خاوەنی خۆیان و ماڵ و منداڵ و ناموس و سامان و خاك و ئاو و وڵاتیان نەبوون، کە ئیسلام هات بە تەواوی مانا ئازاد بوون، بوونە خاوەنی هەموو شتێك، سروشتی مرۆڤ وەهایە ئولفەت لەگەڵ خۆشیەکدا دەگرێ کە دڵی بیگرێ، بە تایبەت کە سێبەری ئیسلام فێنك بوو، مافی هەموو کەسی دەدا بەبێ جیاوازی. کە (شابانو) کچی یەزدگوردی پاشا، لە جەنگی جەلەولادا گیرا، مارەیان کرد لە (حوسێنی کوڕی عەلی) هەتا ببێتە بوکی کچەزای پێغەمبەر (ع). نەك بیدەن بە سەربازێك و بچێتە ماڵی کەسێکی دور و بێ حاڵ، هەتا لە نزیك ماڵی سەرکردەکانەوە بژی و، زۆر لێی نەشێوێ. ئەم دەستور و یاسایانەی عومەر، هەموو کەسی دەگرتەوە و، مافی کەسی ون نەئەکرد.

کە والیەکی دادەنا، لە پێشەوە سەرژمێری موڵك و ماڵی دەکرد، بۆ ئەوەی بزانێت پاشتر چی زیاد دەکات! چاودێری بە سەرەوە دادەنا، تا هەواڵی بۆ بهێنێتەوە، تەنانەت والیەك لە هەرێمێك بوایە، لە نزیکترین کەسی خۆی دەترسا، لەبەرئەوە نەیدەوێرا زوڵم و ستەم بکات. عومەر داوای کردبوو، ئەگەر والیەك لە هەرێمی خۆیەوە، بۆ سەردان و کاری رەسمی بگەڕایەتەوە، دەبوایە بە رۆژی نیوەڕۆ بهاتایەوە بۆ شار و ماڵی، نەك بە شەو! هەتا خەڵك چاوی لێی بێت و بزانێ چییان پێیە! عومەر چاودێری لەسەر رێگاکان دانا بوو، هەتا لێپرسراوەکان ببینن. لە وەرزی حەج دا هەموو والیەکانی بانگ دەکرد بۆ لێپرسینەوە، شایەت و شکات کەری بانگ دەکرد. هونەرێکی بەکاردەهێنا بۆ دۆزینەوەی تاوانبار، کە (معاویە) منداڵ بوو، بانگی کردو وتی: دوێنێ باوکت (ئەبوسوفیان) گەڕایەوە، چی هێنایەوە بۆ ماڵەوە.؟ معاویە وتی: دە (10) هەزار درهەم. پاشان ئەبوسوفیانی بانگ کرد، وتی مستیلەکەت داکەنە و بمدەرێ. پاشان یەکێکی بانگ کردو وتی ئێستە بچۆ بۆ ماڵی ئەبوسوفیان و بە (هیند)ی ژنی بڵێ ئەبوسوفیان دەڵێ ئەمە مستیلەکەمە، چیم هێنایەوە ئێوارە، هەر هەمویم بۆ بنێرە. ئەویش شتەکان و (دە) هەزار درهەمەکەی بۆ نارد، عومەر خستیە بەیتولمال. میللەتەکان ئەمانەیان دەبیست، دەیانگوت ئەمانە داگیرکەر نین. بەڵگو رزگارکەرن، پیاوانی دین و دنیان، پەیامێکیان بۆ هاتووە بڵاوی دەکەنەوە. هەر بۆیە زۆربەی جار موسوڵمان دەبون بێ شەڕ.

عومەر جارێکیان بە هاوڕێکانی وت: دەست نیشانی کەسێکم بۆ بکەن بیکەم بە والی (عامل). وتیان شەرتت چییە؟ فەرموی (کەسێك بێت، ئەگەر لەناو کۆمەڵێکدا بێت، ئەمیریان نەبێت، بەڵام وا خۆی راگیر کردبێ و رێزی خۆی پاراستبێ، وەك ئەمیر سەیری بکەن و پرس و رای پێ بکەن. وە ئەگەر ئەمیریان بوو، ئەوا خۆی وەك یەکێك لەوان نیشان بدات.) کێ بوە شەرتی وردو دروستی وای بوبێت؟ پرسی بە هەموو کەس دەکرد، هەتا رای جوان و دروستی دەست بکەوێت، پرسی بە منداڵ و گەنج دەکرد و دەیگوت ئەمانە بیریان تیژە و شت دەپێکن. نەك هەر ئەوە بەڵکو بۆ جەنگی نەهاوەند کە گەورەترین جەنگی موسوڵمانان بوو پرسی بە بێ بڕوا کرد، پرسی بە (هورمزان) پاشای هەرێمی ئەهواز کرد کە ئەسیر کرابوو وتی: لە پێشەوە پەلاماری کام لەم سێ جێیە بدەین. ئەویش راستی وت! ئەمانە هەمووی هۆ بون بۆ ئەوەی کە دەوڵەتی ئیسلام نمونەیی بێ و گەلان چاوەڕوانی بکەن. لە هەموو رویەکەوە لە دەوڵەتانی ئەوسا جیاواز بوو بە شێوازێکی سادە و ساکار کارەکانی ئەنجام دەدا،

---

480. الاحكام السلطانية: الماوردي. ص125.

عەقیدەیەکی ئاسان و دوور لە ئاڵۆزی هەبوو.

ج- بەیتولمال(مالیە): یەکەم کەس کە ماڵێکی دانا بۆ کۆکردنەوە و سەرپەرشتیکردنی پول و پارە و داهات.عومەر بوو. ئەوەی کە دەهات، لە زەکات و جزیەی ئەهلی (زیمە) و (خومس)ی غەنائم و، میراتی ئەو مردوانەی کە کەسیان نەبوو، عومەر سجیلی (تۆمارگە)ی داهێنا بۆ ناونوسی ئەوانە و، دابەش کردنی داهات بەسەر موستەحەقدا، یان بۆ ئەوانەی یارمەتیان بۆ دابین کرابوو[481](وەك دیاری دەدرا بە هەندێ کەس بۆ ڕێزلێ نانیان)

د- جزیە و ئەهلی زیمە: جزیە لەسەر پیاو دانرا بوو، منداڵ و ژن عەفو کرابون، دەبێ ئازاد و باڵق و عاقڵ بێت، لەسەر جولەکە و گاور و مەجوسی و سائبە و سامرە دانرابوو[482]. لە هەژار و دانیشتوو و نابینا و کەمئەندامو بێکار و عابید و راهیب و زێوان و خادمی پەرستگاکان وەرنەدەگیرا.[483] ئەم کارانە کاریگەریان هەبوو، میللەتان هەستیان هەبوو، دەسەڵاتەکانی پێشویان بینی بوو، لەگەڵ سەردەمی نوێدا بەراوردیان دەکرد.

لە سەردەمی ئیسلامدا ئازادی بیروڕا و ئاین هەبوو، دەستیان نەدا لە ئاگردان و پەرستگاکانیان، بەڵکو دەیان پاراستن، ئەمە لە بەرامبەر پارەیەکی کەمی رەمزی بە ناوی (جزیە)، کە تەنها لەو کەسانە دەسەنرا کە تواناى جەنگیان هەبوایە و رازی نەبونایە ببنە موسوڵمان، لە هەژار و نەدار و ژن و منداڵ و نەخۆش و پیر و زێوان و زانا ئاینیەکان وەرنەئەگیرا، ئەمە بەرامبەر ئەوە بوو کە نەدەچوون بۆ خزمەتی سەربازی (بەدەل سەربازی) کە موسوڵمان دەبون، ئەوەشیان لەسەر لادەچوو.

(ویل دیورانت) پرۆفیسۆری ئەمریکی هەرچەندە بڕوایەکی سەیری بە بونی خوا و بونەوەر هەبوو بەڵام راست گۆیانە دەڵێت:(ئیسلام یەکەم ئاین و رژێمە لە مێژوودا کە مرۆڤ و میللەتانی لە نێوان سێ خاڵدا سەر پشك کردبێ، لە نێوان موسوڵمان بون، یان جزیە دان، یان شەڕ.). پێش ئیسلام و ئێستەش کە هێزێکی زەبەلاح پەلاماری هێزێکی لاواز دەدات، هەموو داواکاریەکی خۆی بەسەردا فەرز دەکرد، بە ژێردەست خستن و، باج لەسەر دانان سەرشۆڕیان دەکردن، بە جۆرێك کە هەموو هێزێکی سەربازی و ئابوریان لێ دەچنین، هەتا جارێکی تر هەڵ نەدەنەوە. بەڵام سوپای ئیسلام وانە بوو، کە چونەتە بەردەم دوژمن، سەرپشکیان کردون لە نێوان سێ شتدا یان موسوڵمان ببن و وەك ئەمانیان لێ دێ، هەموو مافێکیان پارێزراوە یان نابنە موسوڵمان دەبێ جزیە بدەن و، لەسەر ئاین و رەوشتی خۆیان بمێننەوە و سوپای ئیسلام دەیان پارێزێ، یان شەڕ. کە خالیدی کوڕی وەلید چوە حیرە، خەڵکەکەی وتیان ئێمە موسوڵمان نابین، خالید وتی کەیفی خۆتانە، سەرۆکی وەفدی حیرە ناوی (ئیاس کوڕی قبسەی تائی) بوو، خالید وتی: (من بانگتان دەکەم بۆ لای خوا و بۆ ئیسلام، ئەگەر وەڵامتان دامەوە، ئەوا ئێوەش وەك ئێمە موسوڵمانن، چی بۆ ئێمە هەیە، بۆ ئێوەش هەیە، ئەگەر نەتان کرد، دەبێ جزیە بدەن، ئەگەر نەتان دا، ئەوا گەلێکم بۆ هێناون، سورن لەسەر مردن، وەك چۆن ئێوە سورن لەسەر ژیان، شەڕ دەکەین هەتا خوا دەیخات بە لایەکدا.[484] ئیاس وتی: ئێمە پێویستیمان بە جەنگ نیە، لەسەر ئاینی خۆمان دەمێنینەوە و جزیە دەدەین. خالید رازی بوو.) کە جزیەیان دەدا دەبونە (ئەهلی زیمە) پێغەمبەر (ع) لە حەجی ماڵئاوایدا فەرموی (اخفظوني في ذمتي) یان فەرموی: (لیس فی أموال اهل الذمة الا العفوا) ئەوان زەکات و سەدەقە نادەن، تەنها ئەو جزیەیە دەدەن، کە لە چاو زەکات و خێر و سەدەقەی موسوڵمانان هەر هیچ نیە. لەوان

481. طبقات ابن سعد: ج3ص296. ابن اثير: الكامل في التأريخ " ج2ص502، مطبعة الازهرية. مصر 1301ه

482. الاحكام السلطانية: الماوردي، ص137.

483. كتاب الام: الامام الشافعي. ج4ص97، كتاب الخراج: ابويوسف، ص146.

484. كتاب الخراج: ابويوسف. ص17.

زەکات وەرناگیرێ، چونکە باوەڕیان پێ ی نیە، جزیە قەرز نیە، ئەگەر زیمیەك مرد، قەرزار بوو، لێی ناسەنرێ و لە وەرەسەی داوا ناکرێت، جزیە لەسەر عاقڵ و ئازادی لەش ساغە، کە بتوانێ بیدا، لە کوێر و شێت و. وەرناگیرێ.

جزیە لە جەزاوە هاتوە، واتە لێیان دەسەنرێ لە جەزای ئەوەی بیان پارێزن و سەربازی نەکەن، جەزای سەربازی نەکردنە، عومەر چوو بە کۆڵانێکدا، سواڵکەرێکی بینی، لە پشتەوە دەستی خستە سەرشانی و وتی: لە چ ئاینێکی؟ وتی: جولەکەم. وتی: بۆ سواڵ دەکەیت.؟ وتی بۆ(جزیە).عومەر بردیە ماڵی خۆیان و شتێکی دایە و ناردی بۆ لای بەیتولمال کە پارەی بۆ ببڕنەوە!

ئەو کاتەی کە خەریك بوو جەنگی قادسیە روبدات عومەر داوای لە سەعد کرد وەفدێك بنێرێ بۆ لای (یەزدگورد)ی پاشا، هەندێ وتووێژ بکەن، وەك پێشەکیەك بەڵکو رودانێکی تر روبدات و نەرمی و رێکەوتنێك و هودنەیەك و ئەو جەنگە رونەدات، سەرۆکی وەفدەکە ناوی (نیعمان کوڕی موقرین) بوو، (18) نەفەر بوون. یەزدگورد وتی: بۆچی هاتونەتە سەرمان.؟ نیعمان وتی: (خوا پێغەمبەرێك و ئاینێکی بۆ ناردوین، داوای لێ کردوین بیگەیەنین بە هەموو گەلانی تریش، لەبەرئەوە ئێمە بانگتان دەکەین بۆ ئیسلام، کە ئیسلام داوا دەکات چاکە بکەین و خراپە نەکەین، ئەگەر موسوڵمان بون، ئەوا نوسراوی خواتان بۆ بەجێدەهێڵین حوکمی پێ بکەن، ئێمە لاتان چۆڵ دەکەین و دەچین بۆ جێیەکی تر. ئەگەر نەتان کرد ئەوا لە شەڕ باشتر ئەوەیە جزیە بدەن، دەتان پارێزین و لەسەر ئاینی خۆتان بمێننەوە، ئەگەر نەتان کرد شەڕ دەکەین.) یەزدگورد زۆری پێ ناخۆش بوو، چونکە پاشای دووەم ئمپراتۆریەتی جیهان بوو بەلایەوە قورس بوو، توڕە بوو، هەڕەشەی کرد.

هەموو سەرکردە موسوڵمانەکان پێش شەڕکردن، ئەو گەل و خێڵ و سوپایانەیان سەرپشك دەکرد کە بە کەیفی خۆیان یەکێك لەو سیانە هەڵبژێرن. ئەنجا دوو رۆژ یان زیاتر ماوەیان دەدانێ و لێیان دووبارەو سێ بارە دەکردنەوە، ئەوسا ئەوەی دەکرا بڕیار دەدرا.

تەبەری لە مێژووەکەی بەرگی 3 لاپەڕە 235 دەڵێت: ئەو کاتەی کە عوتبەی کوڕی فەرقەد چوە سنوری ئازربایجان. سەرپشکیان کردن لە نێوان ئەو سیانەدا، ئەوانیش وتیان لەسەر ئاینی خۆمان دەمێنینەوە و جزیە دەدەین، عوتبەش بانگی کردن و رێکەوتنیان مۆر کرد کە زۆر لوتف و سۆز و رێزی بۆ بەرامبەر تێدا بوو، وەکو دوژمن سەیریان نەدەکردن، ئەمەش دەقی رێکەوتنەکەیە (بەناوی خوای بەخشندەو میهرەبان. ئەمە ئەوەیە کە عوتبەی کوڕی فەرقەد فەرمانبەری عومەر کوڕی خەتاب ئەمیری بڕواداران بەخشیە خەڵکی ئازربایجان، بە دانیشتوانی شاخ و دەشت و دەر و سنورەکانی، بە هەموو میللەتەکانیەوە، هەر هەموو ئەمین بن لە خۆیان‌و ماڵ‌و گەل‌و ئاینیان، لەسەرئەوە جزیە بدەن بە گوێرەی بون و توانایان، وە لەسەر منداڵ و ژن و نەخۆشی بەردەوام نیە پارە بدەن ئەوانەش کە هیچیان نیە و، ئەوانەش خەریکی خوا پەرستین و کاسبیان نیە و، ئەوانەش کە لەگەڵیان دەژین نایان گرێتەوە.)

خالید کوڕی وەلید دوای رێکەوتنەکەی لەگەڵ خەڵکی حیرە، لە وەڵامی پرسیارێکدا دەڵێ:(کە چومە حیرە نوێنەر لە ماقوڵان هاتن بۆ لام. یەکەم جار بانگم کردن بۆ ئیسلام و بۆ لای خوا. نەهاتن. پاشان وتم دەبێ جزیە بدەن. یان شەڕ. وتیان شەڕمان ناوێ، بەڵام وەك چۆن لەگەڵ خاوەن نامە ئاسمانیەکاندا رێکەوتی، ئاواش لەگەڵ ئێمە رێك بکەوە و جزیە دەدەین. منیش سەرژمێرم کردن دەبینم حەوت هەزار کەسن لە پیاوان، جیام کردنەوە، دەبینم هەزاریان نەخۆش و پەك کەوتەن، لەو حیسابە لام بردن و شەش هەزاریان جزیەیان کەوتەسەر، لەسەر شەش هەزار رێکەوتین، پەیمان و وەفام لێ وەرگرتن کە پەیمان شکێنی نەکەن، یارمەتی دوژمنمان نەدەن، هەواڵ‌و نکوڵی ئێمە نەبەن بۆ ئەوان و جاسوسیمان لەسەر نەکەن، ئەگەر مخالەفەیان کرد ئەوا (زیمە) یان لەسەر نامێنێ و نایان پارێزین. ئەگەر دوای ئەوەش پیاوێك پیر بوو یان دەوڵەمەندێك هەژار کەوت، ئەوانەش جزیەیان لەسەر نامێنێ بەڵکو لە بەیتولمالی موسوڵمانان یارمەتییان بۆ دەبڕینەوە، هەتا لە سنوری دارلئیسلامدا بن،

ئەگەر لە خاکی ئیسلام دەرچوون بۆ جێیەکی تر ئیتر ئێمە جزیەیان لێ وەرناگرین، بەڵام نەفەقەی ماڵ و منداڵیان دەکێشین.) پێغەمبەر لەسەر دەمی خۆی دا جزیەی لەسەر خەڵکی (ئەکیدەر) و (دومەتولجەندەل) و مەجوس (هجر) و هەندێ لە (یەمەن) وەردەگرت. بەڵام هەندێ لە رۆژهەڵات ناسە گومان دروست کەرەکان وا بڵاودەکەنەوە کە گوایە جزیە لەسەرەتاوە نەبوو، بەڵکو لە ناوەڕاستی سەدەی دووەم دا داهات، گوایە موسوڵمانان بۆ کۆکردنەوەی پارەوپول و سەرانە دایان هێناوە. بەڵام وا نیە، ئەوەتە پێغەمبەر (ع) لە سەردەمی خۆی دا کردویەتی. (دانیل دینت) لە کتێبی (الجزية في الاسلام) دا لاپەڕە (29)دا بوختانەکانی (فلهاون) و (بیکر) و (جروهمان) و (کاتیان)ی هێناوە بۆ ناشرین کردن، بەڵام نەچوە ئایەت و فەرمووده بهێنێت بزانێ چی دەڵێن. خوای گەورە لە چەندین جێداو، پێغەمبەری ئازیز لە چەندین فەرمودەدا باسی جزیەیان کردووە. پێش ئیسلام جزیە بۆ ژێردەستەو شکاوی جەنگی دەبوو، کە بۆ تۆڵە و دژایەتی و خۆفەرزکردن دەسەنرا. بەڵام ئیسلام ئەو بیرۆکەیەی لابرد و، دای نا بۆ پاراستن و پارێزگاری و پاراستنی گیان و کەرامەت و پارە و ماڵ و عەقیدە و خاکیان، کە پێکەوە لەگەڵ موسوڵمانان بژین وەك یەك لە ئازادی بیروڕاو کاسبی و هەڵس و کەوت دا، ئەویش پارەیەکی کەم بوو.

د. مستەفا سەباعی دەڵێ: (دەوڵەمەندەکان 48 درهەمیان دەدا، چینی ناوەڕاست 24درهەم، کرێکار و دەست رەنگینەکان 12درهەم یان دەدا، کە هەر 24درهەم یەك دیناری عێراقی دەکرد، کە لە چاو زەکات دا هەر هیچ نەبوو، کە دەبوایە موسوڵمان بیدایە. زەکات هەر لە چل دینار دینارێك دەدرا بۆ ساڵێك، ئەوان هەر سەری ساڵانە ئەوەیان دەدا، لەگەڵ ئەوەی موسوڵمان پارەبەخشین و خێر و قوربانیشی هەبوو، ئەمان هەر ئەوە بوو)[485]

پێش ئیسلام (جزیە) لە میللەتە ژێردەستەکان و شکاوەکان دەسەنراو، بە زۆر راپێچی جەنگیشیان دەکردن و لە پێناوی خۆیاندا دەیاندان بە کوشت، بەڵام ئیسلام نەی دەبردن و لە شەڕی خۆی و لە خزمەتی سەربازی عەفوی دەکردن. بەڵام ئەگەر بچونایە بۆ شەڕ بە کەیفی خۆیان، ئەوا جزیەیان لەسەر لائەچوو.

پێغەمبەر (ع) کە عەبدوڵڵای کوڕی ئەرقەمی کرد بە والی بەسەر ئەهلی زیمەوە پێی فەرموو: (هەر کەس ستەم لە پەیمان دارێك بکات، یان کارێکی بدات بەسەردا توانای نەبێت، یان شتێکی لێوەربگرێ پێی ناخۆش بێ، یان بە کەم سەیری بکات، من لە قیامەتدا یەخەی دەگرم.)

عومەر دەیگوت: (ئامۆژگاریتان دەکەم کە دوای خۆم لەگەڵ زیمە باش بن، وەفاتان بۆ پەیمانەکانیان هەبێ، لە دوای ناوچەی ئەوانەوە جەنگ بکەن، شتێك مەدەن بەسەریاندا لە توانایاندا نەبێت.)

ئەوان لەسەر ئەو رێڕەوانە حکومەتی خۆیان دەبرد بەڕێوە، (زیمە)شیان بە یەکێك لە یەکە یەکەی دەوڵەتەکەیان ناونووس کرد بوو، عومەر حکومەتێکی هاوچەرخی دامەزراند، جگە دیوانی قەزاو و دیوانیتۆمارو سەرژمێری و خەراج و لێپرسینەوەکە پێش خۆی نەبوون، بەرید و بەیتولمال و مەرابیتو سغورو کارگەی سکە لێدانی پارە و گرتوخانەی بۆ حکومەتی ئیسلامی دروست کرد، هەتا هەموو شت لە جێی خۆیدا بێ و کار بە رێکی بڕواو تێکەڵی و بێ سەروبەری روونەدات، لێپرسراویەتی وڵاتە رزگارکراوەکانی دەدا بە خەڵکی خۆیان، خۆیان فەرمانبەر بن، بە زمانی خۆیان، نەیدەهێشت خەڵکی عەرەبیان بەسەرەوە بێت، یاسای (جزیە)ی دانا، بە گوێرەی وڵات و میللەتان دەیگۆڕی (بنی تغلب) لە شام ئازاد کران کە جزیە نەدەن، نەوەك بچنە لای رۆم، لە باتی جزیە شتێکی تری لەسەر دانان وەك سەدەقە. زەوی دەدا بە خاوەنە بنەڕەتیەکانیان، لە دەرەبەگ و میرە زۆردارەکانی دەسەندەوە، تەنانەت نەشی دەهێشت موسوڵمانەکان دەست بگرن بە سەریاندا، زەوی دابەش دەکرد بەسەر خەڵکی ناوچەی خۆیاندا، بۆ ئەوەی بەروبومی خۆیان بۆ خۆیان بێ و پێی بژین و

---

[485]. نظام السلم والحرب في الاسلام: د.مصطفى السباعي، ص35.

سەرقاڵی کاری خۆیان بن. ڕەشە خاك (السواد)ی عێراقی دایەوە بە خاوەنە ئەسڵەکان، کە ماوەیەکی زۆر بوو میرە فارسەکان زەوتیان کرد بوون، خاوەنەکانیان کردبوە وەرزێر و سەپان و خزمەتکار. هەوڵی دەدا هەژار نەمێنێ. دەیوت ئەگەر مام، چی زیادەی خەڵکە لای دەوڵەمەندەکان، لێیان دەسەنمەوەو دەیدەم بە هەژارەکان.[486]

زەوی وزار لە دەرەبەگ و میرو ستەمکاران دەسێنرایەوە، دەدرا بە وانەی کە توانای کێڵانیان هەبوایە، هەر کەس بوایە. خۆی دەیوت: زەوی بۆ ئەو کەسەیە کە دەیکێڵێ. ئەمە وتەیەکی ناسراوو بڵاوی عومەرە.

عومەر یەکەم کەس بوو ڕژێمی سیاسی بۆ دەوڵەتی ئیسلامی دانا، ئەگەر خەلیفە عومەر زیاتر بمایە، کەسێتیەکی بە ویقار و لێهاتووی وابوو، کە دەیتوانییەکیەتی گەلانی ئیسلامی بەهێز بکات و ئەو جەنگە ناوخۆییانەی دوای خۆی ئاوا بە ئاسان دروست نەبێت.

3- **گەشەسەندنی زانست و زانیاری و بڵاوکردنەوەی زانایان:**

عومەر هەوڵی دا زانست و زانیاری بە هەموو هەرێمەکاندا بڵاو بکاتەوە، بە تایبەتی زانستە قورئانی و فقهیەکان. بۆ ئەو مەبەستە زانایانی بۆ هەرێمەکان نارد.

داوای کرد لە ئەبوموسای ئەشعەری کە خەڵکی بەسرە فێری قورئان بکات، ئەویش ڕۆیشت و کۆی کردنەوە و پێی وتن: ئەی خەڵکی بەسرە، عومەر ناردومی هەتا کتێبی خوا و سونەتی پێغەمبەرتان فێر بکەم.[487]

(ئیبن سەعد) لە (ئەبی ئەسوەدەی دەئولی)یەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێ چومە بەسرە، دەبینم (عمرانی کوڕی حسین) لەوێیە کە عومەر ناردبوی خەڵکی بەسرە فێری فقە بکات.[488]

(قەیسی کوڕی ئەبی عاس)ی کردە قازی و ناردی بۆ میسر، ئەمە یەکەم قازیە کە قەزاوەتی کرد لە ئیسلام دا.

شەریح کوڕی حارسی کەندی کردە قازی و ناردی بۆ کوفە. ئەم زانایە 75 ساڵ بەردەوام قازی بوو.

ئەبودەردائی کردە قازی شاری مدینە.[489]

(ویلز) دەڵێ: (ئیسلام خاڵێ بوو لە تەعقیدات و قورسی و ئاڵۆزی، لەبەر ئەوە زاڵ بوو بەسەر گیانی گاورێتی داو هێزی لێ بڕی و چوە دڵی زۆربەی خەڵکەوە.) (مێور) دەڵێ: (پێغەمبەری ئیسلام قسەی ڕون و، دینی ئاسان بوو، لەبەرئەوە بوو، ئەو کودەتا ڕەوشتیەی کرد کە لە مێژودا کەس نەیکردوە.)[490]

ئیسلام فکرەیەکی جهانگیری هەبوو، هەرچەند (ولیم میور) لە جێیەکی تردا دەڵێ: (فکرەی عالەمیەت دوای پێغەمبەر دروست بوو، ئەگینا پێغەمبەری ئیسلام هەر بۆ عەرەب نێررا بوو) نازانم ئەم نووسەر و بیریارە ڕۆژئاواییانە چۆن دەوێرن قسەی وا دەنوسن، بە مەرجێك دەیان ئایەت و فەرمودەی پێغەمبەر باسی عالەمیەتی ئاینی ئیسلام دەکەن. ئەو لێکۆڵەرەوەیە چی دەکات لەم هەموو ئایەتە (ان هو الا ذکر للعالمین)[491] (لینذر من کان حیاً)[492] (لیکن للعالمین نذیراً)[493] (و ما ارسلناك الا کافة)[494] (قل یا أیها الناس أني رسول الله الیکم جمیعاً)[495]

---

486. عبقرية عمر: عباس محمود العقاد، ص114. دار الفكر، بغداد.

487. حلية الاولياء و طبقات الاصفياء: الاصفهاني، ص256. مدرسة الحديث في بةسرة: د.امين القضاة، رسالة الدكتوراه في الحديث، ص36.

488. طبقات ابن سعد، ج7ص10. الخلفاء الراشدون، اعمال واحداث: د.امين القضاة،ص48-57، اردن، زرقاء 1989.

489. تأريخ الامم الاسلامية: الشيخ محمد خضري بەگ، ج2ص9، مصر 1969.

490. تأريخ الاسلام: حسن ابراهيم حسن، ص204.

491. سورة (ص)، آية 87.

492. سورة (يس)، آية 69.

493. سورة (فرقان)، آية -1-.

494. سورة (سبأ)، آية 38.

(ومن يبتغ غير الاسلام ديناً فلن يقبل منه)[496] و دەیانی تر. دەیان فەرموودەش لەو بارەیەوە هەیە بڕوانە. ئیبن هشام[497] و یەعقوبی[498] و تەبەری[499].

ئەو ڕۆژهەلاَتناس و مسیۆنێرە ڕۆژئاواییانە سەیرن و زۆریش سەیرن، بە شان و باڵی هەردوو ئمپراتۆریەتی فارس و ڕۆم دا دێن، کە دنیایان داگیر کرد بوو بەبێ فکرە، میللەتانیان لە ژێر تیر و شیر و قامچیدا داڕزاند بوو، بە ئارەزووکاری پاشا حوکمیان دەکرد، بەلاَم باسی ئاینی محمد و دەوڵەتی ئیسلام ناکەن کە جیهانی رزگار کرد و میللەتانیان حەواندەوەو، زەویان پاك کردەوە لە زۆر و ستەم و بەد ڕەوشتی.

(ولیم میور) لە جێیەکی تردا دەڵێ: (موحەممەد لە غەیری نیوەدورگەی عەرەب شوێنی تری نەدیوەو نەدەناسی و بیری لێ نەدەکردەوە، ئاینی ئیسلام هەر بۆ سنوری نیوەدورگە ئامادە کراوە.) ئەمە هەمووی کەم زانیاری و بەدگومانی نیشان دەدات. پێغەمبەر لە ژیانی خۆیدا دوو جار دەچێتە شام، هەردوو جارەکە مەبەست بازرگانی دەبێ. لە ژیانی خۆی دا زۆر باسی فارس و ڕۆم و پاشایان و، باسی قوستەنتنیەو مەدائن و ڕۆمای کردووە، دەفەرموێ لە ئایندە دا ئیسلامیان دەگاتێ مەدائن و قوستەنتنیە رزگار کرا، (ڕۆما)ماوە. لە ژیانی مەککەدا هاوڕێکانی بە نهێنی دەنێرێ بۆ حەبەشە، دەیان نامەو نوێنەر دەنێرێ بۆ پاشایانی جیهان و داوای موسوڵمان بونیان لێ دەکات و زۆری تر. لە قورئانەکەی دا باسی هەموو شتێکی تیایە، ئیسلام تەنها پەیوەست نیە بە نیوەدورگەوە (ونزلنا علیك الکتاب تبیاناً لکل شئ)[500] (ما فرطنا فی الکتابَ من شئ)[501] (وما کان الناس الا أمة واحدة)[502] (کان الناس أمة واحدة)[503] ئەو ڕۆژهەلاَت ناسانە، یان بە شێوازێکی تر، ئەو بوختان هەڵبەسانە بۆ میللەتە ڕۆژهەلاَتیەکان دەڵێن: ئیسلام ئاینی شارستانی و زانستی نیە، بەمەرجێ سەدان ئایەت باس لە زانست و زانیاری و زانایان و شارستانی دەکات. یان دەڵێن ئیسلام ئاینی توندوتیژیە، کە هەر هەموو باس لە ڕەحمەت و بەزەیی و سۆز دەکات. ئیسلام عەرەبی یەك خست، یەك باوەڕ و یەك مەبەست و یەك قسەی کردن، پاشان نیەتیان هێنا بیبەنە دەرەوەی نیوەدورگە، بۆ ئەوەی جیهانیش، میللەتانی تریش وا لێ بکەن. میللەتان کە بینیان ئەم ئاینە تەواوکەری ئاینەکانی پێشوە و هێنانە دی مژدەکانی نامە ئاسمانیەکانی پێشوە، دوای کەوتن. ئەو کاتە هیچ گەل و هۆزێك بیرورایەك و ئایینێکی ڕێك وپێکی نەما بوو، هەر هەموو خەڵکی زەوی لە بۆشدا دەخولانەوە، بە ئارەزوی هەواوهەوەسیان ژیانیان رایی دەکرد، کە ئیسلام هات هەموو شتێکی چاکی بۆ هێنان، تەپوتۆزی سەر دڵ و مێشك و دەماغ و ناخیانی تەکاند و ئامادەی کردن بۆ وەرگرتنی ئاینی نوێ، کە بینیان ئەم ئاینە نوێیە موافقی عەقڵ و هەست و نەست و ویژدانیانە. دوای کەوتن! هەستیان دەکرد ئەم ئاینە کوشتن و عارەق و دزی و قومار و سوو و تەماعی خراپی یاساغ کردەوە و، هانیان دەدا بۆ برایەتی و خۆشەویستی و کاسبی کردن و ژن هێنان و یەکێتی و یەك خوایی، کۆیلە ئازاد دەکا و دەستی زۆردار و دز دەگرێ و زەویان پێ ئاوەدان دەکاتەوە. نوێژ و ڕۆژو و حەج و زەکاتی لەسەر خەڵك فەرز کرد، هەتا دڵ و دەرون

---

[495]. سورة (أعراف)، آية 158.

[496]. سورة (آل عمران)، آية 85.

[497]. سيرة ابن هشام. ج4ص297.

[498]. يعقوبي. ج4ص279.

[499]. تأريخ الطبري. ج2ص83.

[500]. سورة (النحل)، آية 89.

[501]. سورة (انعام)، آية 38.

[502]. سورة (يونس)، آية 19.

[503]. سورة (بقرة)، آية 213.

و نێوانیانی پێ پاك بکاتەوە، ئاینی نوێ فکریەك بوو عەقڵ دەیبڕی، دەیوت چاك بکە و خراپ مەکە، لەبەرئەوە میللەتان چونە سایە و سێبەری.

بەڵێ: دەوڵەتی ئیسلام لە سەردەمی خولەفادا دەوڵەتێکی سستەمی و دیومکراتی بوو، هەروەکو ویل دیورانت بروفیسۆری ئەمریکی دەڵێ: (حکومەتی ئیسلامی لەو سی ساڵەی دوای پێغەمبەر ع کۆمارێکی دیموکراتی بوو.)[504]

لە جێیەکی تردا لە باسی بەهێزی سستەم و عەقیدەی ئیسلامی و کاریگەرییەوە دەڵێ:

(ئا ئەوە ـ بەبێ ریایی ـ دەڵێم عەقیدەیەکی پاك و بێگەرد و بەهێزی وا بوو کە کۆمەڵێك گەلانی بڵاو وجیاواز لە هەموو روویەکەوەی کردەیەك، کە هەریەکەی لە قاڕەیەکی ئەم سەر زەویەدا بوون، لە هەر هەموویان یەك میللەت و گەلی پتەو و مەزنی دروست کرد، کە ئەمە لە حەقیقەتدا یەك موعجیزە بوو)[505]

ئەمە قسەی کەسێك نیە کە بۆ ئیسلام مرد بێ، بەڵکو کەسێکە پرۆفیسۆرە و بڕوای بە ئیسلام نییە و بۆچونێکی تایبەت و نامۆی لە بارەی بونی خواوە هەیە کە لە بێ بڕواییەوە سەرچاوەی گرتوە!

ئەوە دەوڵەتێك بوو، پیاوانی خوا، پاکانی خوا، سەربازانی نهێنی و ئاشکرای خوا دەیانبرد بەڕێوە، خۆیان دادەگیرسان هەتا میللەتان بەرچاویان رۆشن بێت، خۆیان دەتاواندەوە هەتا مرۆڤەکان بەختەوەر بن، خۆیان شەهید دەکرد هەتا هەر هەموو ئازاد بن و ستەمیان لەسەر بڕەوێتەوە. هۆی سەرکەوتنی ئەو دەوڵەتە بەسەر هەموو دەوڵەتەکاندا، ئەو سوپایە، بەسەر هەموو سوپاکاندا هەروا بە سەربوردێك باس ناکرێت. ئەوە یەکەم جار بوو جوتیارەکان ببینن، بەڵکو لە پێش (بابل و نینوی)وە، خەڵکی ناوچەی رەشەخاکی عێراق (سواد) نەیان دیوە، خاك و منداڵ و شەرەف و کەرامەتیان پارێزراو بێت، یان گوێ لە شکایەتیان بگیرێ.

کە ئەبوبەکر سوپاکەی نارد بە (ئوسامە)ی سەرکردەی وت: (لا تمثلوا، لا تقتلوا طفلاً صغيراً، ولا شيخاً كبيراً، ولا أمرأة) بۆ رووەك وتی: (ولا تعقروا نخلاً، ولا تقطعوا شجرة مثمرة) بۆ گیانداران وتی: (ولا تذبحوا شاة ولا بقرة ولا بعيراً الا لمأكله) ئەمە بۆ پارچەکانی لاشەیان، ئەنجا بە ناخ و نەفس و دەرونیانی وت: (ولا تخونوا ولا تفكوا ولا تغدروا)[506]. لە سەرچاوەیەکی تردا ئەم زیادەیەشی بۆ هاتووە (و سوف تمرون بأقوام قد فرغوا انفسهم في الصوامع، فدعوهم وما فرغوا انفسهم له)[507]

بۆ سوپاکەی بەسۆز و میهرەبان بوو، وەك سەرکردەکانی تر نەبوون، سەربازی داماو بدەن بە هەموو چاڵ و چۆڵ و ئاگر و ئاسن و دەریا و رووبارێکدا و، نرخی سەربازەکانیان ئەزانی. عومەر بە نیعمانی وت، کە ناردی بۆ جەنگی نەهاوەند: (کە نامەم گەیشتە دەستت، بە پشتی خوا بڕۆ، بەڵام موسوڵمان مەدە لە قوڕ و لیتە و چاڵ و چۆڵ و، مافیان مەفەوتێنە، چونکە یەك پیاو لە موسوڵمانان لای من لە سەد هەزار دینار خۆشەویست ترە.)[508]

مشوری سەربازەکانی دەخوارد، لێیان ورد دەبویەوە، کە بینی رەنگیان تێك چوەو گۆڕاوە، بە پەلە نامەی نووسی بۆ سەعد: (وەڵامم بدەرەوە بزانم بۆچی رەنگی سەربازەکان گۆڕاوە.)، زانی خەتای هاڵاوی دجلە و فوراتە، بە پەلە نامەی بۆ سەعد نووسی کە شاری مەدائن بەجێ بهێڵن و لە جێیەکی تردا شارێك دروست بکەن. ئەوە بوو (کوفە) دروست کرا، کە ئاووهەوای وەك حجاز وا بوو.

---

504. قصة الحضارة: ول ديورانت. ترجمة محمد بدران، ج13-14 ص145.

505. هەمان سەرچاوە، ص66.

506. من ذاكرة التأريخ الاسلامي: محيالدين اللباد، ص15. جنيف " دار الياس العصرية للطباعة.

507. تأريخ الاسلام: د.حسن ابراهيم حسن، ج1ص216.

508. تأريخ الطبري: ج4،ص234.

پاشایانی فارس و ڕۆم داوایان دەکرد کە سەری فلان و فیساریان بۆ بهێنن، بەڵام جارێك سەری مشرکێکیان بۆ (ئەبوبەکر) هێنا. تورە بوو، هەر خێرا بڕیارێکی دەرکرد بۆ هەموو سەرکردەکان و فەرموی: (لا يحمل اليَّ رأس، و الا بغيتم –أي جاوزتم الحد –ولكن يكفيني الكتاب والخبر). ئیمامی عەلیش وەسیەتی بۆ سەربازەکانی کرد، وتی: (اذا هزمتموهم، فلا تقتلوا مدبراً، ولا تجهزوا على جريح، ولا تكشفوا عورة، ولا تمثلوا بقتيل، ولا تهتكوا ستراً، ولا تدخلوا داراً الا بأذن، ولا تأخذوا من اموالهم شيئاً، ولا تعذبوا النساء بأذى وإن شتمنكم و شتمن امراءكم، واذكروا الله لعلكم ترحمون).

عومەر نامەی نووسی بۆ ئەبو موسا لە عێراق بەم جۆرە: (ئەگەر سەرپشك كران لە نێوان دوو كاردا يەكيان دنیایی بوو، ئەویان قیامەتی، ئێوە قیامەتیەکە هەڵبژێرن، چونکە دنیا فانیە و هەر قیامەتە دەمێنێتەوە و نافەوتێ.)[509]

بەلازەری دەگێڕێتەوە: (خەڵکی وڵاتی سەمەرقەند هاتن بۆ شکات بۆ لای عومەری کوڕی عەبدولعەزیز کە شکاتیان لە قوتەیبەی کوڕی موسلمی باهلی کرد بوو هاتوەتە شارەکەمان بە غەدر و بێ ئەوەی ئاگادارمان بکات و پرسمان پێ بکات و سوپای ئیسلامی تیا دامەزراندوە، عومەریش نامەی نووسی بۆ والی ئەو ناوچەیە کە دراوسێی بوو، داوای کرد شکاتی ئەوانە بەرز بکاتەوە بۆ قازی، ئەگەر بێ ئاگادارکردن چونەتە شاریان، ئەوا سوپای ئیسلام دەر بکەن لە سەمەرقەند، قازی دادگای دامەزراند و نوێنەری هەموو لایەکی بانگ کرد، جمیعی کوڕی خاتری باجی نارد لێکۆڵینەوە بکات، دەرکەوت کە موسوڵمانەکان بێ ئاگادارکردنەوە و وتووێژ چونەتە شاری سەمەرقەند. لەبەرئەوە داوای کرد دەست بەجێ شارەکە بەجێبهێڵن! کە خەڵکی سەمەرقەند ئەوەیان بینی، بۆیان دەرکەوت، ئەگەر ئەمانە داگیرکەربونایە چۆڵیان نەئەکرد! ئەم جارە سوپای ئیسلام چونەوە قەراغ شار و سەرپشکیان کردن و، سێ ڕۆژ مۆڵەتیان دان، لەبەر ئەو حەقیقەتە خەڵکی شار موسوڵمان بوون.

کە قودس ڕزگار کرا، عومەر بۆ گاورەکانی نووسی، کە خۆیان و ماڵ و منداڵ و ژن و پول و پارەیان سەلامەتە و، کەنیسەکانیان کراوەیە و ناڕوخێ و داگیر ناکرێ!

ئەمە کاری موسوڵمانەکان بووە، هەرگیز بار نەبوون بەسەر میللەتانەوە، ڕەمزی دکتاتۆری نەبوون، وەك فیرعەونەکانی میسر ئەهرامیان بە خوێنی مەردم و بە کەڵەکەکردنی کەللە سەری کرێکار دروست نەکردوە، لە پاڵ ئەهرامەکاندا دۆڵ هەیە پڕە لە کەللەسەری ئەو سەدان هەزار کرێکارەی کە بوون بە ژێر تاشە بەردو دیواری بەرزی ئەهرامەکانەوە، بەڵام ئیسلام ئاسەوارێکی ئاوای لەبەردی تاشراو جێنەهێشتوە، بەڵام سەدان شوێنەواری زانستیو ڕەوشتیو شارستانی جێهێشتووە. بەڵکو بێ بڕواکان لە خاکی ئیسلامدا ئازاد بوون عارەق بخۆنەوە، بت پەرستی و خوا پەرستی و شێوازی خۆیان بە پێی ئاینی خۆیان بکەن و زەرەری بۆ موسوڵمانان نەبێ.

جارێك (عومەیر کوڕی ئەسعەد)ی فەرماندە لە خوێندنەوەی ڕاپۆرتی چالاکیەکانی خۆی لە بەردەم خەلیفە عومەر دا –ڕەزای خوای لێ بێت –ئاگاداری کرد کە لە نێوان سوپای ئیسلام و ڕۆم دا شارۆچکەیەك هەیە بە ناوی (عەرەب سوس) کە هەواڵ و جموجوڵ و نهێنی ئێمە دەبەن بۆ دوژمنەکەمان کە (ڕۆم)ە، خیانەتیان لێ دەرکەوتوە. عومەری کوڕی خەتاب بە عومەیری وت: کە گەڕایتەوە سەرپشکیان بکە لەوەی کە بیان دەیتێ لە جێگەی مەڕێك دوو مەڕ، لە جێگەی مانگایەك دوو مانگا، هەر شتێك دوو قاتیان بدەرێ، ئەگەر ڕازی بوون ئەوا بیان دەرێ و، بیان گوازەرەوە، ئەگەر نەیان کرد بچۆ بۆ لایان و مۆڵەتی یەك ساڵیان بدەرێ، پاشان جەنگیان لەگەڵ بکە.)

لە جیهانی ئەمڕۆی خۆمان دا خیانەت توندترین سزای هەیە و، دێیەکی وا بە یەك موشەك سەرەوژێر

---

[509]. رسائل الفاروق: رسالة رقم (158)، ص95.

دەکەن! بەڵام عومەر تەعویز و مۆڵەتیان بۆ ئامادە دەکات.

لیوا روکن مەحمود شیت خەتاب دەڵێ: (ئەوەی لەمانە روی داوە، هیچ یاسایەکی تر بە یاسا نێو دەوڵەتیەکانیشەوە نەیان گەیشتوەتێ. ئەمانەی ئەمڕۆ ئەگەر شتێکی واشیان نووسی بێ، هەر مەرەکەبی سەر کاغەز بووە.

خەڵکی کوفە شکاتیان لە سەعدی کوڕی ئەبی وقاس کرد کە والی عێراق بوو، عومەر (موحەممەدی کوڕی سەلمە)ی نارد کە سەعد بهێنێ. هەرچەندە لەو کاتەدا سەرگەرمی جەنگێکی قورس بوون. بە عومەریان وت با دوای جەنگ بێت، فەرموی: ئەگەر بە غیابی ئەو دوژمن دێتە سەرتان، دەبێ بێت، ئەوە بوو هێنای و دادگایی کرد.

نامەیەکی بۆ (ئەبو موسای ئەشعەری) والی بەسرە نووسی: (سەر بدە لە نەخۆشیان، لەگەڵ جەنازەیان بڕۆ، با دەرگات هەمیشە کراوە بێت، بچۆ بەدەمیانەوە، تۆش یەکێکیت لەوان، بەڵام چی‌یە. بارەکەت قورس ترە. بیستومە ماڵ و خێزان و جل و خواردن و سواریەکەت وەکو هی موسوڵمانان نیە و، جیاوازە. (ئەی ئەبو عەبدوڵلا) رجات لێ دەکەم نەچیتە ئاستی وڵاخەوە. کە دەگاتە هەر چەم و دۆڵێکی سەوز و پاراو، خۆی تێ هەڵدەسوێ و ورگی لێ پڕ دەکات. وڵاخ تەنها بۆ قەڵەوی دروست کراوە، نرخی ئەو لە قەڵەوی دایە. بەڵام ئەی ئەمیر بزانە ئەگەر غەل و غەشت تێ کەوت، ئەوا رەعیەتەکەشت وای لێ دێ و لە تۆوە توشی خراپە دەبن. وە خراپترین کەس ئەوەیە، کە گەلەکەی لە ئەمیرەکەیەوە فێری خراپە بێن.)[510]

عومـەر لەبـــەردەم گرفتەکاندا

چارەسەری عومـــەر بۆ گرفتەکان: بێ بارانی و برسیەتی

عومەر کە بیری لە چارەسەرکردنەوەی گرفتێك دەکردەوە، هەموو گیانی بۆی دەهەژا لێی نەدەگەڕا هەتا چارەسەرێکی بنچینەیی بۆ دەدۆزیەوە، ئەمە نمونەیەکی بەرزە کە عەقڵیەتی خەلیفە عومەر نیشانەدا کە چۆن بەرامبەر گرفتەکان دەوەستا.

ساڵ (18)ی کۆچییە. ناوچە حیجاز و دەوروبەری شاری مەدینەیە، گرفت برسێتییە. ساڵەکەی نەهات بوو، باران نە ئەباری، هەموو شت روو لە کزی و لاوازی و وشك بوون بوو ئەو ساڵەیان ناونا بە ساڵی رەمادە

ئیمامی تەبەری ئاوا وەسفی دەکات: (ان الارض كانت تسفي إذا ريحت تراباً كالرماد، فسميَّ ذلك العام عام الرمادة.)، پاشان دەڵێ: (رمادە ـ برسێتی‌یەك بوو توشی خەڵك بوو لە شاری مەدینە و دەوروپشتی، وای پێکردن، تەنانەت دڕندەکانی کێو و بیابانیەکان خۆیان خزانە دەوروپشتی شارەکان، پیاو مەڕێکی سەر دەبڕی و لە پیسایی ناوسکی خۆیان تێر دەکرد). (ئیبن سەعد) لە (طبقات الكبرى)دا دەڵێ: (لە ساڵی 18 کۆچی‌دا کە یەکەم ساڵی قات وقڕی بوو، خەڵکی توشی برسێتی و نەهامەتی بوو، بۆ ماوەی نۆ مانگ.) پاشان دەڵێ: (خەڵك تەنگەتاو بوون، وڵات وشك بوو، مەڕومالات تیاچوون، خەڵکی بە دوای کونی مشك و جرج و قرژانگدا دەگەڕاو هەڵی دەکەند و سودی لێ دەبینی. زەوی رەش داگەڕا، وەکو خۆڵەمێشێکی لێ هات.)، (زەوی وشك بوو، خواردن کەمی کرد، کشت وکاڵ نەما، هۆیەکانی پەیداکردنی رزق و رۆزی تیاچوو، پارە نەما. مردن زۆر بوو، نەخۆشی تەشەنەی کرد، هەژاری باڵی رەشی بەسەر ناوچەکەدا کێشا، خەڵکی دەرەوە رویان کردە شار و جێگە و رێگە نەما).

510. كنـز العمال: ج8 ص209.

لێکۆڵەرەوان هۆی برسیەتیەکە بۆ چەند خاڵێك دەگێڕنەوە.

1- ئەو ساڵە باران نەباری.

2- موسوڵمانان ناوچەکانیان جێهێشت، رویان کردە دەرەوە بۆ جیهاد لە عێراق و وڵاتی فارس و شام و میسر. کەس نەما گوێ بدات بە کشت وکاڵ و ئاودێری و حەیوانداری و لەوەڕگا.

3- عومەر جولەکەکانی دورخستەوە لە نیوە دورگەی عەرەب، بە تایبەتی جولەکەکانی خەیبەر، کە بەروبومی کشت وکاڵی زۆریان بەرهەم دەهێنا و، ناوچەیەکی بە پیت و فراوان بوو، بە تایبەت بۆ گەنم و جۆو خورما، کە زۆر ناوچەی نیوەدورگە پشتیان پێ دەبەست، کە دورخرانەوە بوو بە هۆی کەمی بەرهەم هێنان.

4- ئەم قات وقڕیە رێك لەگەڵ بڵاوبونەوەی نەخۆشی تاعونی شام دا یەکی گرتەوە، هەردووکیان لە یەك ساڵ دا بوون.

خەلیفە عومەر هەستی بەوە کرد کە ئەم کاریسەیە ئاسەواری خراپی دەبێت لە داهاتودا، بۆیە دەم ودەست کۆمەڵێك چاکسازی ئابوری ئەنجام دا:

1- عومەر خۆی پێشەنگی موسوڵمانان بوو، کۆمەڵێك کاری لەسەرخۆی ئەنجام دا. لە کاتی خواردنیدا هەمیشە چەند کەسێکی بانگ دەکرد لەگەڵیدا نان بخوات،، کابرایەك وتی: من رۆن زەیتم لە زوەوە نەخواردوە، عومەر دەست بەجێ سوێندی خوارد، کە نابێ گۆشت و چەوری بخوات، هەتا خەڵك دەبوژێتەوە و خواردنی تەواویان دەست دەکەوێت. دەیوت: من چۆن هەست بە ئازاریان دەکەم، ئەگەر ئەوەی توشی ئەوان هاتوە توشی منیش نەبێت! لەبەرئەوە خواردنێکی دەخوارد کە عامەی خەڵك بیخواردایە. زۆربەی خواردنی زەیت و نان بوو، تەنانەت کاری کردە سەر تەندروستی و، سکی کەوتە قوڕە قوڕ. ئەویش دەستی دەدا لە ورگی و دەیوت: (بێ دەنگ دەبی، یان بێ دەنگ نابی. سوێند بە خوا گۆشت و چەوری ناخۆیت هەتا منداڵی موسوڵمانان تێر نەخۆن.) یان لە جێیەکی تردا دەڵێ: (کەم بقوڕێنە، لەوە زیاترمان لا نیە، هەتا موسوڵمانان دەبوژێنەوە.) ئەو جۆرە خواردنەشی فەرز کرد بەسەر خاو وخێزانی دا. هەتا هەست بە ئازاری خەڵکی بکەن. جارێك کاڵەکی بینی بە دەست منداڵێکی خۆیەوە وتی: بەخ بەخ ئەی کوڕی ئەمیری بڕواداران، میوە دەخۆن و میللەتی محمد خەریکە تیا دەچن.

2- بە پەلە نامەی نووسی بۆ هەموو ویلایەتەکان کە فریای خەڵکی مەدینە و دەوروبەری بکەون، ئەوانیش دەست بەجێ ئەم کارانەیان ئەنجام دا:

أ - کەل و پەل و خواردەمەنی و یارمەتی لە شامەوە هات، کە معاویەی کوڕی ئەبی سوفیان ناردبوی.

ب - یارمەتی خواردەمەنی لە میسرەوە هات، کە عەمری کوڕی عاس ناردبوی.

ج - والی کوفەش خواردەمەنی لە عێراقەوە نارد.

3- عومەریش یەکێك بوو لەوانەی کە لە ناو لیژنەی دابەش کردنی خواردەمەنی دا بوو، بە کۆڵ خواردنی دەگەیاندە برسیەکانی(بەنی مەحاریب) ئەسلەمی مەولاشی لەگەڵدا بوو.

4- لیژنەی زۆری دروست کرد بۆ گەیاندنی یارمەتی و خواردەمەنی بۆ خێڵ و هۆزەکانی دەرەوەی مەدینە.

5- عومەر خۆی روی کردە خواو دەستی دوعاو نزای بەرز کردەوە. داوای کرد لە خەڵکیش بەشداری بکەن، لە خوا دەپاڕایەوە: (خوایە بە قات و قڕی و برسیەتی لەناومان نەبەی، ئەم بەڵایەمان لەسەر لابەرە). بە خەڵکی دەوت: (تەوبە بکەن و خێرا دەست بەرزبکەنەوە و داوا لە خوا بکەن دڵمان چاك بکات و یەکمانن بخات و بەزەیی پێماندا بێتەوە و ئەو بەڵایەمان لەسەر لابەرێت)

6- نامەی نارد بۆ هەموو ولایەتەکان کە لە یەك کاتی دیاری کراودا پێکەوە نوێژی باران بارین بکەن. خۆی هەڵسا و بە هاوڕێیەتی عباس کوڕی عەبدولموتەلیب مامی پێغەمبەر، دەستی گرت و بەرزی کردەوە، وتی: (خوای گەورە لەبەر خاتری مامەی پێغەمبەرمان ئەم بەڵایەمان لەسەرلابەرەو بارانمان بۆ ببارێنە) هێشتا نەگەڕابونەوە،

کە هەور هەڵی کردو باران داباری و چەند ڕۆژ درێژەی کێشا.

7ـ ئەو قات و قڕیە چەند ئەنجامێکی چاکی دا بە دەستەوە و، موسوڵمانان بینیان کە سیاسەتی شەرعی لە کاتی پێویستدا دەگۆڕێ:

أ ـ لە کاتی برسیەتی دا، چەند دزیەك کرا، عومەر دەستی نەبڕین. بڕیارێکی حەکیمانە بوو.

ب ـ ئەو کاتە زەکاتی دواخست و لیێ ی وەرنەگرتن، بەڵام ساڵی داهاتوو باران و بەروبوم زۆر بوو، دوو قاتی لێ وەرگرتن. بۆچوونێکی زیرەکانە بوو.

ج ـ دوای داوا لە خوا، داوای لە هەرێمەکان کرد بگەنە فریای بۆ یارمەتی.

د ـ دیوانی عەتا(الجند)ی دروست کرد، لە مانگی محرەم ساڵی20 کۆچی دا کە ڕێکخستنێکی مالیەی زۆر سەیر بوو بۆ دەوڵەتی ئیسلامی.

هـ ـ دوای ئەوەی داوای کرد لە عەمری کوڕی عاسی والی میسر کەناڵێك هەڵبکەنێ، ئاوی نیل بگەیەنێ بە دەریای سور، عەمرو هەڵی کەندو ناونرا (کەناڵی ئەمیرولموئمنین) کە دەستکەوتێکی ئابوری زۆر بەهێز بوو.[511]

تەبەری دەڵێ لە دوعاکەدا وتی:(اللهم اياك نعبد واياك نستعين، اللهم أغفر لنا وأرحمنا وارض عنا، اللهم عجزت عنا انصارنا و عجز عنا حولنا و قوتنا وعجزت عنا أنفسنا ولا حول ولا قوة الا بك، اللهم اسقنا وأحي العباد والبلاد)[512]

ئیبن جەوزی دەڵێ: (ئەو ساڵە خەلیفە عومەر ماست و گۆشت و چەوری و خواردنی خۆشی لە خۆی گرتەوە.)[513]

عومەر بیستی کە (فیروزی دەیلەمی) ئەمیری یەمەن بوو خووی داوەتە خواردنی هەنگوین بە نانی سپیەوە (لیباب) دەست بەجێ نامەیەکی بۆ نووسی بەم جۆرە: (أما بعد فقد بلغني انه قد شغلك اكل اللباب بالعسل، فاذا اتاك كتابي هذا، فاقدم على بركة الله فاغز في سبيل الله.)[514]

(فیروز) یەکێك بوو لە ئەمیرە فارسەکان کە حوکمی یەمەنی دەکرد، پاشان موسوڵمان بوو (ئەسوەدی عەنسی) کە داوای پێغەمبەرایەتی دەکرد، فیروز شەوێك هەڵساو چوو کوشتی ,, پێغەمبەر (ع) لە مەدینەوە فەرمووی (قتل الليلة الاسود العنسي الكذاب، قتله العبد الصالح فيروز الديلمي).

دروستبوون و رووخانی شارستانیەکان

مێژوونووس و لێکۆڵەرەوان، لە مێژووی مرۆڤایەتیدا (21) شارستانی زۆر مەزنیان ژماردەکردووە، لەوانە (15) دانەیان لەناوچوونو تووشی خۆکوشتن بوون، ئەوانی تر بە هۆی ترەوە لەناوچوونو داڕوخاون.

دروست بوونی شارستانی هۆی زۆرە. هەروەك هۆی روخاندنیان زۆرە. شارستانی بوە نەهامەتی و برسیەتی و قات وقڕی بناغەی دروستبوون. هەیان بوە بیرۆکەیەك ناوك بوە و پاشان قاڵب و دەوڵەت و شارستانی بۆ دروست بوە. هەیە وای بۆ دەچێت کە پەیوەندی بە جۆری سروشت و ژینگە و بیئە و جۆری زەویەوە هەیە، هەندێکیش دەڵێن پەیوەندی بە هێزی رەگەز (توخم)ەوە هەیە، واتە هەموو رەگەزێك ناتوانێ شارستانی بنیات بنێ. بەڵکو بە پێچەوانەوە هەموو رەگەزێك بۆی هەیە دیواری شارستانی هەڵچنێ، چونکە لە

511. مجلة المستقبل الاسلامي: العدد76. زيد محمد الرماني.
512. تأريخ الطبري: ج4ص224.
513. تأريخ عمر: ابن جوزي، ص50.
514. رسائل الفاروق: عبداللطيف الجبوري، ص136، رسالة رقم (242).

دنیادا ڕەگەز نیە بەرز بێ و ڕەگەز نیە هیچ و نزم بێت! [515] هەیە بەلایەوە وایە تەنها ئابوری دەستی هەیە لە سازدانی شارستانیەکاندا. ئەگەر ڕەگەز و ژینگە تەنها هۆ بونایە، عەرەب لەو بیابانە وشکەدا نەیدەتوانی لەو کاتی نەهامەتی خاك و ڕوشنبیریەوە هەنگاو بۆ شارستانی ئیسلام بنێ و، توخمی عەرەب بۆی نەبوو ڕیادەی عالەم بکات. بەڵام کە بیرۆکەی ئیسلام هەڵدەگرن، سنوری توخم و بیئە و جۆری زەوی دەشکێنن و هەردوو ئیمپراتۆریەتی فارس و ڕۆم لەسەر زەوی واقیع دەسڕنەوە. شارستانی بوە لە خاکێکی نشێوی وەك عێراق (میزۆپوتامیا) و میسری فرعەونی دا دروست بوە. شارستانی ئیسلام لە بیابانی نیوە دورگەوە تۆقی و ترۆقی دا بە ژیان، شارستانی هیتی‌یەکان و مەکسیك لە بان و گردۆلکەکانی ئەنادۆڵ و مەکسیکەوە سەرچاوەیان گرت، شارستانی ژاپۆن و یونان دوورگە بوون و چوار دەوریان ئاو بوو، وە هۆیەکی سروشتی لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی جویێ دەکەنەوە. کەواتە بنیات نانی شارستانی پەیوەست نیە تەنها بە خاك و جۆری زەوی و ئابوری یان توخم (ڕەگەز)ی مرۆڤ و سروشتی شوێن و مرۆڤەکانەوە. بەڵکو پەیوەستە بەو هەلەوە کە بۆ ئەو کۆمەڵگەیە دەڕەخسێ.

لێکۆڵەرەوان، هەمان ئەو هۆیانە و زیاد لەوانەشیان کردوەتە هۆ بۆ لەناوبردنی شارستانیەکان، (توینبی) دەیگێڕێتەوە بۆ هۆی لە ناوچونی وزەی داهێنەری ئەو شارستانیە و لای وایە هەر کات داهێنان و دروست کردن نەما، ئیتر کاری چاولێکردن و دواکەوتنیش نامێنێ، داهێنەران کەسانێکن یاخود چەند دەستەیەکن، ناتوانن بەرەو پێشەوە بڕۆن ئەگەر خەڵکی دەوروبەریان لەگەڵ خۆیان نەبەن. تاکیش بونەوەرێکی کۆمەڵایەتیە ناتوانێ ئاواتەکانی بە تاکی بهێنێتەدی، هەتا لە چوارچێوەی دەوڵەت دا پەیوەندی بەخەڵکەوە نەبەستێت، دەوڵەت تاکو کۆمەڵ دەپارێزێت، ئامانجە ڕەواکانیان دەهێنێتە دی.[516]

کاتێك سەرکردەکان لە داهێنان دەکەون، ناچارن ئەو هێزەی بە دەستیانەوەیە بەخراپە بەکاری بهێنن، ئەوسا جەماوەر دەستەوسان نابێ بەرامبەر ئەو دەست خاڵی و هیچ پێ‌نەماوانە، بەڵکو دەبێتە ئۆپۆزسیون و، ڕاپەڕین دەکاو شۆڕش هەڵدەگیرسێنێت.

شارستانیەك کە کۆن و پتورکاو بوو، پینە ناکرێ، هەموو دەست تێوەردانێکی ماندوکردنیەتی و لەناوچونی خێراتر دەکات! توینبی دەڵێ عیسا وتویەتی: (کەس لە ئێوە پینەیەکی نوێ لە کراسێکی کۆن نەدات، چونکە نوێیەکە کۆنەکە زیاتر دادەڕزێنێ)[517]

توینبی لای وایە کۆمەڵگا حاڵەتی هەرەس هێنانی بەم شێوەیە دەبێت:

1. کەمینەیەکی کاربەدەست توانای داهێنانی نەماوە و، بە زەبروزەنگ کار دەگێڕێ.

2. چینی خوارەوەی ڕەش و ڕوت (پرۆلیتاریا)، کە هەست دەکەن بەشیان دەخورێ " شۆڕش و ڕاپەڕین دەکەن لە دژی ئەو کەمینەیە.

3. پرۆلیتاریایەکی دەرەوەی دەسەلات لە کۆمەڵگا بچڕاوە و بەرهەڵستی پێوەست بوون دەکات و چاوەڕوانی هەلی پەلاماردانە.[518]

بەڵام هاتنی شارستانی ئیسلامی و سەرهەڵدانی لەو کاتە گرنگەدا، زەرورەتی وەخت بوو، وەڵام دانەوەیەك بوو بۆ داڕوخان و ئیفلاسی شارستانی فارس و ڕۆم ، بۆ هێرشەکەی ئەسکەندەری مکدۆنی (330 – 325پ.ز) کە پێش هەزار ساڵ لەوەوبەر کردی، ئەسکەندەر هەموو ئاسەواری فەرهەنگ و ڕۆشنبیری و ئایدۆلۆژی و دینی

[515]. التأريخ و كيف يفسرونه من كونفوشيوس الى توينبي: البان. ج. ويدجري، ترجمة عبدالعزيز توفيق، ص231، قاهرة 1972.

[516]. بحث في التأريخ: ارنولد جوزيف توينبي، دى. سى. سمرفل كورتى كردوەتەوەو طه باقى وەرى گێڕاوە بۆ عەرەبی، ج1ص402.

[517]. انجيل متي ـ 9: 16-17، توينبي: ج1ص405.

[518]. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە () ل13، د.محسن محمد حسين.

گەلانی ناوچەکەی سوتاند، بۆشاییەکی گەورەی لە فکر و عەقڵیەتی خەڵکی ناوچەکەدا دروست کرد. ئیسلام کە هات ئەو بۆشاییە ئاینی و رۆشنبیری و فەرهەنگیەی پڕ کردەوە، نەك هەر ئەوەندە بەڵکو بە شێوەیەکی پاکتر و چاکتر و، بەهێز و بە پێزتر و، لە شێوەیەکی نوێ تردا، کە بە عەقڵیەتی سەردەم بخوات، دای رشت و بە فراوانتر بۆشایی هەموو لایەنەکانی ژیانی مرۆڤایەتی پڕکردەوە و، مەزنایەتی بۆ رۆژهەلات و زەین رۆشنی بۆ کۆمەڵگای مرۆڤایەتی سەر زەوی سەندەوە.

حکومەتی ئیسلامی وەکو حکومەتە خەیالاویەکەی ئەفلاتون (کۆماری ئەفلاتون) نەبوو، کە هەتا خۆی لە ژیاندا بوو، جێبەجێ نەبوو، ئەوە بۆ زیاتر لە دوو هەزار ساڵە ئەفلاتون مردوەو تیورەکەی بەردەوام مرەکەبی سەر کاغەزە و تەنها لە بەرگی کتێبەکاندایە.

ئیسلام بە خەیاڵ نەژیاوە، ئەوەی باوەڕی پێ‌ی بوە، پێش ئەوەی لەسەر روپەڕی کاغەز و دەفەی چەرم بینوسێ، لە تەرزی واقیعدا جێبەجێی کردوە، خوای گەورە تیۆرێکی مردوی ناوێت کە بە مرۆڤ جێ‌بەجێ نەکرێت و لە بەشی مستەحیلات بێت، تیۆرو بیرۆکەیەك کەڵکی چی‌یە کە لە چوار دیواری ژورێکی بچوکدا بنوسرێ و توانای هاتنە دەرەوەی ناو خەڵکی نەبێت!

شارستانی ئیسلامی شۆڕشی برسیەکان نیە وەك هەندێ بۆی دەچێ. شارستانی ئیسلامی بە رێکەوت دروست نەبوە، وەك (توینبی) رەخنەی لە کردار یان تیۆری رێکەوت دەگرت و دەیوت: (تیۆری رێکەوت، لە نرخی کردار و ویستی مرۆڤانە کەم دەکاتەوە).

هۆکانی روخانی ئیمپراتۆریەتی فارس و رۆم

لە ژیانی مرۆڤایەتی‌دا شارستانی زۆر هەبووە، ماوەیەك ژیاون پاشان ون بوون. یان یەکتریان خواردوە. یان خۆیان کوشتوە.

شارستانی ئیسلامی لە کاتێکدا هاتە ژیانەوە، کە هەردوو شارستانی فارس و رۆم بەربووبونە خۆیان، یەکیان دەخوارد و یەکیان کەلەپاچە و شپرزە کردبوو، ماندو بووبون، هیچ بیرۆکەیەکیان لە مەخزدا نەمابوو لە سەری بوەستن، بوو بونە بار بەسەر گەلانەوە. لە گەرمەی ئەو روداوانەدا (محمد) لە بیابانی نیوە دورگە و، هەرێمی وشك و بێ ئاو و بێ رۆشنبیری و شارستانییەوە لە دایك بوو، گەورە بوو، جەنگی فارس و رۆمیش گەورەتر دەبوو، ئایەت و قورئانی بۆ دەبارایە خوارەوە، کە گەلێکی نمونەیی لەو خاکە وشکەدا پەروەردە بکات، توانای ئەوەی هەبێت، ئەو ئاشە گەلان هاڕە بوەستێنێ و، دەستێك بەسەر میللەتانی ماندو و سەرلێ شێواودا بهێنێ. قورئان دابەزی گرۆیەگی زۆری نمونەیی لە دەوروبەری مەککە و مەدینە دا دروست کرد، بەبێ پرسی موحەممەد و ئاینەکەیان دەستیان بە ئاودا نەئەکرد، بەچپیاندا بدات ئامادەبوون، نیوە دورگەی تەواو کرد، بریاری دا ئاینی نوێ بگەیەنێتە گەلانی دراوسێش، بەڵام ئەو دوو زۆردارە ناهێڵن.

سەرەتا لە خۆیانەوە دەستی پێ کرد (15) نامەی نارد بۆ پانزە پاشا و خستیە ناو کۆشك و ماڵەکانیانەوە، (50) نوێنەری نارد بۆ لای سەرەك خێڵ و عەشیرەت و ناودارانی دەرەوەی نیوە دورگە، نیازی بوو ئیسلام کە خوا داوای لێ کردوە، دەبێ بیدات بە گوێ‌ی هەموو میللەتانی جیهاندا. بە ئاشتی و نامە و نوێنەر و رون کردنەوە و شێوازی پاك و شیرین بلاو بکاتەوە، هەمیشە ئەو شێوازە جێگە زۆرتر دەگرێ و، دامەزراوتر و بەرهەمی باشتر دەدات، قەناعەت کردن بە بەرامبەر، وەك کێو بناغە دادەکوتێ. بەڵام ئەوەی بە شمشێر بیدەیتە بەرامبەر و بە زۆر بیچەسپێنی. بەبێ شمشێر دەیدەنەوە. نامەکانیان هەڵدا و رۆیشت و گەیشتن و وەڵامەکان جیاواز بوون، هەبوو دەیخستە سەر چاوی و خۆی و گەلی موسوڵمان دەبون، هەبوو نامەی وەڵامی دەنوسیەوە و

دیاری و پێشکەشی زۆری دەنارد، هەبوو نامەکەی دەدڕاند و دەیدا بە سەر و چاوی نوێنەردا و بە جنێو دەری دەکرد، هەبوو نوێنەرەکانیان دەکوشت. بەڵام بە هەموویەوە هەنگاوێکی سەرکەوتوو بوو، حوجەی چاکی دەدایە بەرامبەر، هەرچەندە لەگەڵ ئەو قەبارە زۆرەدا بەرهەمی کەم بوو، دابەزین لەسەر کورسی زەحمەتە و، هاتنەوە ئاستی رەعیەت زەحمەت ترە بۆ هەندێك. وایان دەزانی ئیسلام ئەوان نەوی دەکا و دەسەڵاتیان لێ دەستێنێتەوە.، هەرچەند لە نامەکاندا هاتبوو، ئەگەر باوەڕ بهێنن، خۆتان حوکمی خۆتان بکەن و ئێمە نایەین بەلاتاندا. بەڵام سودی نەبوو، وا وردە وردە خەریکە فارسەکان دەست دەخەنە کاروباری نیوە دورگە و فتنەیی دەنێنەوە و سەرەك خێڵەکان لە موسوڵمانان هان دەدەن، هەرقلی رۆمیش سوپایەکی گەورەی کۆکردبویەوە بێتە سەر مەککە و مەدینە. پێغەمبەری خوا دەست پێشکەری کرد و لەسەر شێوازی سەربازی، (کێ یەکەم جار دەستی وەشاند جەنگەکە دەباتەوە.).

دکتور یوسف قەرزاوی لە دیمانەکەیدا لەگەڵ کەناڵی ئەلجەزیرە وتی: (ئەو نامە و نوێنەرانە بۆ ئەوە بوو کە میر و مەلیك و پاشاکان رێگە بدەن گەلەکانیان گوێ لە پەیامی خوا بگرن. کە ئەوان نەیانهێشتوە شەڕیان لەگەڵدا کراوە، ئەوان قفڵیان دابوو لە دەمی میللەت نەیان دەهێشت کەس وەڵام بداتەوە. موسوڵمانان دەیان وت: ئەرێ خەڵکینە ئێمە گەلێکین پەیامێکمان پێیە، داواتان لێ دەکەین گوێمان لێ بگرن و لێمان وەرگرن، داوا لە دەسەڵات داران دەکەین رێگریمان نەکەن ئەگەر بە گوێیان کردین ئەوا باشە، دەنا دەبێ بە هەر شێوازێکی تر بوە بگەیەنرێ، ئەمەش پاراستنی سەروەرێتی بەرامبەرە کە پرسی پێ دەکەیت. (ئەرنۆڵد) کە نووسەرێکی ناسراوە بابەتێکی نوسیوە لە بارەی فتوحاتی ئیسلامیەوە دەڵێت: هەرگیز روی نەداوە موسوڵمانەکان بە زۆر دینی خەڵکی بگۆڕن بۆ دینی خۆیان و، بە زۆر خەڵکی موسوڵمان بکەن).

موسوڵمانەکان ناچار بوون ئەو دەستە لابەن کە بەری ئاینی خوا دەگرێت. ئەو بەر گرتنە فیتنەیە، (وقاتلوهم حتى لا تكون فتنة)، بۆ رزگار کردنی ئەو گەلانەیە کە چاوەڕوانن مژدەکانی ئنجیل و تەورات و ئاوێستا بێتە دی، ئەوا هاتوە و دەسەڵات دارەکانیان رێگە نادەن پێیان شاد بن. لەبەرئەوە بوو کە حیوار و وتووێژی هێمنانە شکستی هێنا، سوپا کۆکرایەوە و نێررا، لە ماوەی (25) ساڵدا هەردوو ئمپراتۆریەتی فارس و رۆم کە دوو شارستانی بون و بەرەو خۆکوشتن و خۆخواردن و پوکان دەچون لە ناو بران و، شارستانیەکی تر، بە هێز و گوڕ و بیر و ئاینێکی نوێ وە هاتە گۆڕێ، کە هیچی لەوانەی پێشو نە ئەچوو.

(ویل دیورانت) فەیلەسوفی ئەمریکی دەڵێ: (بە ڕاستی سوپای ئیسلام چاکتر بوو لە سوپای فارس و رۆم، لە روی رێکخستنەوە و، باشترین سەرکردایەتیشی هەبوو. راهاتبون لەگەڵ زەحمەت و نارەحەتی و خۆگرتندا. دەیانتوانی بە سکی خاڵی بجەنگێن و پشت بە سەرکەوتن ببەستن، هەرگیز لە جەنگەکاندا درەندە نەبوون.)[519]

ئەم روخان و دروست بونانە، ئەم پوکان و ناو نەمان و سەرهەڵدانانە، هۆیان زۆرە و هەریەکە بە جۆرێك باسی کردوە.

هۆی شکستی شارستانیەتی فارس و رۆم:

1. بێ بڕوایی.
2. تێك چونی کاروباری بەڕێوەبردن.
3. نەبونی سەرکردایەتیەکی ژیر کە بتوانێ وەڵامی ئەو هەموو هەڵە لەبارو نامە و نوێنەر و ئاشتی و دەست پێشخەریانەیان بداتەوە.
4. رۆ چون لە هەموو کارێکی خراپ دا.

[519]. قصة الحضارة: ول ديورانت، ج13ص66.

5. ئاڵۆزی کار و فرمان و یەك نەگرتنی راو بۆچوونی پاشاو سەرکردەکان

6. لە خۆبایی بوون و گاڵتەکردن بە موسوڵمانەکان، یەزدگورد پاشای فارس بە وەفدی ئیسلامی دەگوت: هیچ گەلێك لە ئێوە نەزان و دواکەوتوتر نیە بۆیە وازمان لێ هێنا بوون، ئەوەبوو بە کەم سەیریان دەکردن و هێزی سەرکەوتنیان تیا نەدەبینین.

7. هەندێ لە هۆزە عەرەبەکانی شام، رازی نەبون ببن بە گاور و، بچنە ژێر رکێفی رۆمەکانەوە، ئەوەبوو بەرەنگاری سوپای رۆم بونەوە، نوێنەریان نارد، داوای یارمەتیان کرد لە موسوڵمانەکان، ئەبوبەکر یارمەتی بۆ ناردن، ئەمە یەکیەتی و، کۆبونەوەی هۆزە عەرەبەکانی پێك هێنا. بۆ دوژمنایەتی و رق لێ بوونی رۆم و سەرخستنی ئیسلام.

8. باج و پیتاك و سەرانە کۆڵی میللەتانی ئەوکاتەی کوتا بوو، بێزار بوو بون لە فارس و رۆم و چاوەڕوانی رزگارکەرێك بوون.

9. گرۆیەکی گاوری کەم لەسەر حوکمی رۆم، گرۆهە گاورەکانی تری دەچەوساندەوەو، بە ئەشکەنجە و راونان و لەناوبردن بێزاریان کرد بوو، بە نزیك بونەوەی سوپای ئیسلام مژدەکانی ئنجیل و تەوراتیان دەهێنایەوە دی و لە رقی رۆم موسوڵمان دەبوون.

10. گەرم و گوڕی سوپای ئیسلام و، بەرزی گیانی جیهاد و تێکۆشان و فیداکاریان لە پێناوی سەرخستنی ئاینی ئیسلامدا، ئەو ورەیە تەکانی پێدەدان بۆ پەلاماردان و چوونە پێشەوە.

11. رەوشت و خوی فارس و رۆم داڕوخا بوو هیچ بەهایەکی مرۆڤی تیا نەمابوو، لەناو سوپای ئیسلامیشدا خۆشەویستی و برایەتی و بۆ یەك ژیان و سەرخستنی یەکتر بە ئاشکرا دەبینرا.

12. روونی ئاینی ئیسلام و سادە و ساکاری و دەرو ناو پاکی موسوڵمانان و، ئاڵۆزی و دەستکاری کردنی ئاینی گاور و تێك چونی باری دەرونی و رەوشتی گاورەکان هۆیەکی گرنگ بوو.

13. موسوڵمانەکان سەرپشکیان دەکردن لە نێوان سێ خاڵ دا: موسوڵمان بون، جزیەدان، شمشێر کە لە داگیرکردن نەئەچوو، بەڵکو بە رزگارکەریان دەزانین.

14. هەموو فتوحاتێك داوای فتوحات و سەرکەوتنی تری دەکرد، هەموو ناوچەیەك ناوچەیەکی تری فراوان تر و بە پیت تر و، وڵات و میللەتی نوێ تری رادەکێشا. لەبەرئەوە فتوحاتی ئیسلامی لە هەموو فتوحاتەکانی تری مێژووی مرۆڤایەتی خێراتر و دامەزراوتر بوو، لەبەرئەوە فتوحاتی ئیسلامی بە مەزنترین کاری سەرسوڕمان دادەنرێ لە مێژووی جەنگیدا.

15. سوارچاکی سوپای ئیسلام و، خێرایی جوڵەی سەیریان لە هێرش و راونان و پەلاماردا، لەبەرئەوە هەر لە یەکەم پەلاماردا، ورەی بەرامبەریان دەڕوخاند، هیچ جەنگێك نیە سوپای ئیسلام دەست پێش خەری نەکرد بێ.

وِل دیورانت دەڵێ: جولەکە دڵخۆش بوون کە موسوڵمانان لە دەستی حاکمە زۆردارەکان ڕزگاریان کردن، لە سەردەمی مەئموندا (11) هەزار کەنیسە هەبوو، ژمارەیە کی زۆر لە هەیکەلی جولەکە و ئاگردانی ئاگرپەرستی هەبوو، جەژنەکانی خۆیان بەدڵخۆشیەوە دەگێڕا. بە هەزاران دەهاتن بۆ حەج بۆ فەلەستین. ئەو کەنیسانەی لەژێر دەستی بەتریارکی قوستەنتنیە وئورشەلیم و ئەسکەندەریە و ئەنتاکیادا دەچەوسێنرانەوە، ئێستە لای موسڵمانان ئازادن. زیاد لەوەش لێپرسراوی ئەنتاکیا پاسەوانی دانا بۆ گاورەکان هەتا لەناو خۆیاندا شەڕ نەکەن لەسەر کەنیسە، کە پێشتر شەڕێك بوو بوو، تەنانەت (سرجیوس) و (دا لقدیس یوحەننا دمشقی) خەزێنەداری بەیتولمال بوو لە سەردەمی عەبدولمەلیك کوڕی مەرواندا. لەبەر ئەو رەفتار نەرمیە و لەخۆبوردنە، زۆربەی گاورەکانی سەر زەوی موسڵمان بوون، ژمارەی موسڵمانان لە ماوەی کەمتر لە نیو سەدەدا بوو بە (350) ملیۆن

کەس. لە ماوەی سێ ساڵ دوای پێغەمبەر حکومەتێکی کۆماری دیمکراتی پێك هات کە هەموو نێر و مێیەك دەستی لە کاردا بوو و، کاری خۆی دەزانی، شارەکانی شام ئاوەدان بونەوە، گەورە بوون، حەلەب و حومس و شەقامی گەورە و پڕ لە دار و درەخت و ئاو گەیشتبوە هەموو ماڵێك.)[520]

بەڵام لە سەردەمی فارسی ساسانیدا (گاورەکان لە سەردەمی شاپوری دووەم دا، یارمەتی ڕۆم یان دا، لە دژی فارس، لەبەرئەوە شاپور بڕیاری دا هەرچی گاور لە خاکی فارس دا هەیە سەر بڕێت، ساڵی 341 زاینی تەنها لە زاناکان (16) هەزار زانا و ڕاهب و قسیسی گاوریان سەر بڕی. جوتیار زۆر داماو بون، ئارامی گیانیان عیبادەت بوو کە کەمێك دەرونیانی دەحەواندەوە، چونکە ئەوەندەیان دەچەوساندنەوە و کاریان پێ دەکردن، هەر کۆمەڵێك ئەمیر و دەرەبەگێکیان بەسەردا زاڵ کردبوو، جگە لە باج و خەراج و دیاری و شتی تر. هەر یەکەیان دەبوایە 6\1 یان 3/1ی بەرهەمیان بدایە بە ئاغاکەیان، چەندین سوپاو فەیلەقیان لە جوتیار و وەرزێر و پاڵە و کرێ گرتەکانیان ئامادە کردبوو بۆ کاتی شەڕ. خەزێنەکانی دەوڵەتی فارسی هەمیشە پڕ بون لە پارەی باج و خەراج و سەرانە و نەورۆزانە و میرگان، لە ڕۆمەکان زیاتریان کۆکردبویەوە، ساڵی 626 زاینی لە خەزێنەی کسرای تەبروێزدا (460) ملیون دۆلاری بە پارەی ئەمڕۆ تیا بوو. (مۆسیقا و گۆرانی تێکەڵ بە نان و ئاهەنگ و پێشوازیان بوو بوو، مۆسیقای قیسارە و نای و مزمار و قرن و تەپڵ. (برباد) گۆرانی بێژی تایبەتی کسرای تەبروێزی بوو، (360) گۆرانی دانا بوو، هەر شەوە گۆرانیەکی بۆ دەوت بۆ ماوەی ساڵێك.

پاشاکان دەیانوت ئێمە هێز لە خواوە وەرئەگرین، ئێمە جێگری ئەوانین، دەیانوت خوێنی خوایەتی لە ڕەگی ئێمەدا دەسوڕێتەوە، ئێمە وەك خەڵکی ترنین، دەبێت کڕنوش بۆ ئێمە ببرێت و خزمەتکاری بۆ ئێمە بکرێت، خۆیان ناو نابوو پاشای پاشاکان، پاشای ئاری و غەیرە ئاری، گەورەی بونەوەر، کوڕی خوا.) شاپوری دووەم ئەوەی بۆ زیاد کرد کە (برای مانگ و خۆر و هاوڕێی ئەستێرەکانن.[521]

فارس و ڕۆم دوو پیر بوون، پەکیان کەوتبوو، ئەوەندەیان پەلاماری یەك دابوو، یەکیان لە پەل وپۆ خستبوو، کە ئیسلام وەك گەنجێکی پێ کەوتە هاتە مەیدان. لە بەردەمیدا دوو پیر و نەخۆش هەبوون. بوو بونە بار بەسەر میللەتانەوە، نە ئەوە بوون بمرن، نە ئەوە بوو چاك ببنەوە، ئیسلام پەلی گرتن و، لەسەر میللەتانی ناوچەکان لایبردن، ئەگەر خوا کارێکی بوێت هەل دەڕەخسێنێ، ئەو دوو شارستانیەتە فاسدە و پیر و بارە قورسەی سەر گەردنی میللەتانی بە یەکتر تەنك کرد، یەکیان ماندو کرد ئەوسا ئیسلامیان لێ پەیدا بوو، لەگەڵ ئەوەدا، هێشتا فارس و ڕۆم یەك ملیون سەربازی بێ تاقەت و بێ حەوسەڵە و بێزاریان هەبوو ڕەنگە یەکی چەند جار فیراریان کردبێ و بەر ڕەشبگیر کەوتن و هاتنەوە، ئەوانە بەرامبەر (50) هەزار کەسی بێ چەك و بێ بەرگ و خواردن و جبەخانە وەستان و شکان و لە ناوچون. گەنجێك بەرەو پێگەین و گەشە دەڕوا و، دوو پیر بەرە و کلۆر بون و داڕوخان و پوکانەوە و مردن دەڕۆن، هەرچەندە لە چەند جەنگێکدا بونە یەك و، بەرامبەر ئیسلام وەستان، بەڵام هەر شکان. بۆ نمونە لە جەنگی فیرازدا لە نزیك ڕومادی فارس و ڕۆم بونە یەك و لە بەرەیەکی جەنگیدا نەخشەیەکیان داڕێژا. بەڵام مێژوونووسان دەڵێن گەمارۆدران و یەك نەفەریان دەرنەچوو کە هەواڵی ئەو نەخشە دوو سەریەیان بگێڕێتەوە [522]، ئەوانەی لە شارستانیەتەکانیان کۆڵیوەتەوە دەڵێن: هەموو شارستانیەك لە مانایەکی سەرەتایی ڕۆحی پاکەوە سەرچاوە هەڵدەگرێ، کە سەرەتا کەم بایەخی بە دەرەوەی خۆی دەدا و ناخی پاکە. پاشان کۆتایی دێت بە ڕواڵەتێکی گەورە و پڕ لە دیکۆرات و نەخش ونیگار، بەڵام ناخی ئاڵۆز و پوچ و تێك

[520]. هەمان سەرچاوە. چ13، ص131.

[521]. قصة الحضارة: ول وايريل ديورانت. مجلد6، بەرگ 11-12، ص275-282. دارالفكر، بيروت.

[522]. لە مدینەوە بۆ مدائن: حسن محمود حمه كريم، ل42.

چوە، هیچ مانایەکی ڕۆحی تیا نەماوە، دوای پاشا بەهێزەکانی فارس، کوڕە لاوەزەکانیان هاتنە سەر دەور، بە شتی زۆر لاواز و هیچەوە خۆیان خەریك دەکرد، فیتنە و شەڕو فەسادیان دەنایەوە، ساڵی وا هەبوو سێ پاشایان دەکوشت و دەگۆڕا، جاری وا هەبوو منداڵی بیست ساڵە حوکمی ئەو ئیمپراتۆرەی دەکرد، کوڕ باوك و، باوك کوڕانی خۆی دەکوشت، پەرویز هات، ئەردەشێری کوڕی کوشتی، پەروێز (36) کوڕ و برای خۆی کوشت، نەبا تەماع بکەنە کورسیەکەی. ئەردەشێریشیان کوشت، کوڕیان نەما کچیان کردە پاشا، دوا پاشایان یەزدگورد بوو کە منداڵێکی 19-20 ساڵە بوو، ئەمە لە ناو کۆشك دا. لە خوارەوە سوپای ئیسلام نزیك بوو بویەوە، لە ڕۆژئاواشەوە ڕۆمەکان هێرشیان هێنا بوو. شەلەل و هەژاری و فەسادی ئیداریو ڕەوشتیو شەڕوهەرا چۆکی پێ دادابون، کوڕە زادەکان لە رابواردن و ئارەزوبازی و ڕاووشکار و کەیف و سەفای خۆیان نە دەکەوتن.

ڕۆمەکانیش بە هەمان شێوە لە جەنگی ناوخۆیی خەستی مەزهەبیدا بوون، کە بەردەوام خوێنیان لێ دەچۆڕا، عەرەبەکانی شام هەمیشە ڕاپەڕین و شۆڕشیان لە دژی ڕۆم دەکرد، متمانەیان بە فارس و ڕۆم نەما بوو، لە لایەکیشەوە دڵیان بۆ ئیسلامی برا عەرەبەکانی حجازیان لێی دەدا، لە نامەکەی (مجیتیوس)دا لە زانستی جەنگیدا نووسیبوی دەڵێ: یاسای جەنگی ڕۆمان پێش محمد بە دوو سەد ساڵ خەلەل و نکولی ڕوی تێ کردبوو، عەرەبەکانی خواروی شامیان لێ هەڵگەڕا بوونەوە و دڵیان لای عەرەبەکانی هاوزمانیان بوون. ڕۆمەکان شارێکیان دەگرت ماڵ و منداڵ و کەل وپەلیان دەدزی و، دەست درێژیان دەکردە سەر ئافرەتانیان، سەرکردەیەکی ڕۆم وەسفی موسوڵمانانی دەکرد بۆ هەرقل و دەیگوت: (ئەوانە بە شەو خوا پەرستی دەکەن و، بە ڕۆژ سوار چاکن، ئەگەر کوڕی پاشاکەیان دزی بکات دەستی دەبڕن و زینا بکات ڕەجمو بەردبارانی دەکەن.) قەیسەر هەرقل وتی (ئەگەر ڕاست بکەیت ناوسکی زەوی - مردن - چاکترە بۆ ئێمە، هەتا بەرامبەر بە ئەوان بوەستین.) سەرکردەکانی فارس و ڕۆم هەستیان کرد بوو کە نهێنیەك هەیە لە سەرکەوتنی موسوڵمانەکاندا و باسیان دەکرد، بەڵام ڕۆژێك پاشای فارس بیری نەکردەوە لەو نهێنیە بکۆڵێتەوە!

هەندێ لە عەرەبە قەومیەکان دەڵێن، هۆی گرنگی دروست بونی ئمپراتۆریەتی ئیسلامی ئەوە بوو کە عەرەب بوون. خۆ لە خاکی ئەو دوو ئمپراتۆرەدا (فارس و ڕۆم) عەرەبێکی زۆر هەبوو، هەر یەکە بە هەوای لایەك دەشەکانەوە و، زانیاریان چاکتر بوو، چەك و جیەخانەیان لەوانەی حجاز زۆرتر بوو، وە نزیکتریش بوون لە شام و عێراقەوە هەتا موسوڵمانانی حجاز. بەڵکو ئەو عەرەبانە بە پشت و پەنای فارس و ڕۆمەوە پەیتا پەیتا لەبەردەم موسوڵمانەکاندا دەشکان، بەڵکو هۆی سەرکەوتنی موسوڵمانان تەنها پاك و پتەوی عەقیدە و یەکیەتی و یەکڕیزیان بوو.

سەرکردەیەکی ڕۆم بە ناوی (جۆرج) بە خالیدی وت: ڕاستە دەڵێن خوا لە ئاسمانەوە شمشێرێکی دابەزاندووە بۆ سەر پێغەمبەرتان و داویەتی بە تۆ، بۆ هەر گەلێکی بەرز بکەیتەوە دەشکێ؟

وتی: نەخێر، جۆرج وتی ئەی بۆ ناونراوی شمشێری خوا؟

خالید وتی: (من دوای کەوتم، واتە دوای پێغەمبەر (ع)، ڕۆژێك پێی وتم تۆ شمشێرێکی هەڵکێشراوی خوایت بۆ سەر بت پەرستەکان. پاشان دوعای سەرکەوتنی بۆ کردم. لەوەوە ناونرام شمشێری خوا. ئێستە من توندترین موسوڵمانم بۆ بت پەرستان. بەم جۆرە بە هەڵە هەواڵی سەرکردەیەکی موسوڵمانان گەیشتبوە هەموو ناوچەیەك، ئەفسانەی ئاوایان بۆ دروست کردبوو.[523] خالید خۆی هەڵنەنا بەو قسەیە، بەڵکو ڕاست و ڕۆشن و بۆی ڕاست کردەوە حەقیقەتەکەی پێ وت، کۆمەڵێك حەقیقەتی ئاوا بویە بناغە بۆ شارستانی ئیسلامی و سەری خستن!

[523]. عبقرية خالد: عباس محمود العقاد، ص130. دارالهلال، قاهرة 1952.